

ΑΝΤ. Μ. ΙΣΗΓΟΝΗ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΡΟΔΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Η ΤΕΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

ΕΝΔΕΙΞΙΜΟΣ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ, ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΡΟΔΟΣ
1951

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΑΝΤ. Μ. ΙΣΗΓΟΝΗ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΡΟΔΟΥ

Η ΤΕΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ
ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

ΕΝΑΙΣΙΜΟΣ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ, ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ρ Ο Δ Ο Σ
1 9 5 1

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠΙΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

«Ἡ ἐγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως»

(Ἄρθρ. 202, παρ. 2, Νομ. 5343)

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ

ΕΙΣ ΤΑΣ ΙΕΡΑΣ ΣΚΙΑΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΜΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ Α. ΙΣΗΓΟΝΗ

ΟΦΘΑΛΜΙΑΤΡΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ

ΚΑΙ

ΕΛΕΝΗΣ Μ. ΙΣΗΓΟΝΗ

ΤΟ ΓΕΝΟΣ Ι. ΚΡΟΥΣΟΥΛΕΤΗ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δέν ἀληθεύει μόνον ἐν τῷ ὀργανικῷ κόσμῳ τὸ τοῦ Ἀναξαγόρου: «οὐ κεχώρισται ἀλλήλων τὰ ἐν τῷ ἐνὶ κόσμῳ οὐδὲ ἀποκέκοπται πελέκει». Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ ἐξελίξει. Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Φιλοσοφίας «*natura non facit saltus*». Θεωρίαι νομιζόμεναι ὡς αἱ μᾶλλον πρόσφατοι κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης ἀποδεικνύονται καθ' ἑκάστην ὅτι ἦσαν γνωσταὶ καὶ εἰς παλαιότερους χρόνους. Τοιοῦτόν τι ἀποπειροῦται καὶ ἡ ἀνά χειρὸς πραγματεία, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ὑπῆρξε μόνον ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐμπειρικῆς καὶ φυσιολογικῆς ψυχολογίας, ὡς φρονεῖ ὁ W. Jaeger¹⁾, καὶ τῆς μορφολογικῆς, ὡς διεπίστωσε ὁ κ. X. Γιερός²⁾, ἀλλὰ καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς τελολογικῆς ψυχολογίας, ὡς μεταφράζομεν τὸν ὄρον: *Psychologie fonctionnelle*. Αἱ ἀρχαὶ τῆς τελολογικῆς ἐν τῇ ψυχολογίᾳ κατευθύνσεως χρονολογοῦνται ὑπὸ τοῦ Claparède³⁾ ἀπὸ τοῦ πραγματισμοῦ, ἐκ τῆς μελέτης ἡμῶν ὅμως προκύπτει ὅτι κοινὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ἡ ἀρχαία Ἑλλάς καὶ δημιουργὸς ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην⁴⁾, καθ' ἣν τὴν ἀρχαίαν διανόησιν καὶ εἰδικώτερον τὴν ἀριστοτελικὴν ἐξαορακτῆριζεν ἡ ἀνιδιοτελὴς μόνον λατρεία τῆς γνώσεως, ἀποδεικνύομεν ὅτι ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια κατὰ τὸν Σταγειρίτην θεωρεῖται καὶ ὡς ζωτικῆς σπουδαιότητος ὄργανον διὰ τὸν ὑπὲρ ὑπάρξεως ἀγῶνα.

Τὴν ἔλην τῆς πραγματείας ἡμῶν διηρθρώσαμεν ὡς ἐξῆς: βαίνοντες κατ' ἀρχὰς συνθετικῶς καθορίζομεν ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τὴν ἔννοιαν τῆς τελολογικῆς ψυχολογίας κατὰ τοὺς κυριωτέρους αὐτῆς ἀντιπροσώπους.

Ἐπάναγκες μετὰ ταῦτα θεωρήσαντες, ὅπως ἐντάξωμεν τὴν κατ' Ἀριστοτέλη τελολογικὴν ἐκδοχὴν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὅλης τελολογικῆς περὶ κόσμου θεωρίας αὐτοῦ ἀφιεροῦμεν βραχεῖαν ἐπισκόπησιν

¹⁾ Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung 1923 σ. 354-5

²⁾ Ἡ μεταφυσικὴ καὶ ψυχικὴ ὁλότης παρ' Ἀριστοτέλει 1935.

³⁾ L' éducation fonctionnelle 1931 σ. 27.

⁴⁾ Meyerson De l' explication dans les sciences tom. A'. 1921 σ. 34.

τοῦ κοσμολογικοῦ προβλήματος πρὸς ἀρχαίους Ἕλλησι, μεθ' ἧν διαπραγμα-
τευόμεθα, χωροῦντες πλέον ἀναλυτικῶς, τὴν σκοπιμότητα ἐν τῷ ἐνοργάνῳ
κόσμῳ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων. Τοῦτο ἀπέβαιεν ἀπα-
ραίτητον, καθ' ὅσον στενὴ εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ σχέσις μεταξὺ βιολογικῶν καὶ
ψυχικῶν φαινομένων. Καὶ αὐτὰ τὰ φυτὰ ἔχουσι «ψυχὴν», τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὀνο-
μαζομένην «θεοειτεχνήν»⁵⁾. Ἀλλ' ἐνῶ γνωστὴ εἶναι ἡ τελολογικὴ τοῦ Ἀρι-
στοτέλους ἀντίληψις τῶν βιολογικῶν φαινομένων οὐδεὶς, καθόσον γνωρίζο-
μεν, παρέτίθησεν διὰ τὴν αὐτὴν θεωρίαν διήκει καὶ διὰ τῆς ἀριστοτελικῆς
ψυχολογίας. Πρὸς διαπίστωσιν τούτου παραθέτομεν ἐν τῷ κυρίῳ σώματι
τῆς μελέτης ἀφθόγους περικοπὰς ἐκ τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων, αἱ
ὁποῖαι διαφωτίζουν πλήρως τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Σταγειρίτου.
Ἐν τῷ τελευταίῳ τέλος κεφαλαίῳ συνοφίζομεν δι' ὀλίγων τὰ συμπεράσματα
τῆς ἐργασίας ἡμῶν.

Κατὰ τὴν διαπραγματεύσειν τοῦ θέματος ἀπεβλέψαμεν εἰς δύο τινά, τὸ
μὲν διὰ τῆς ἐπιμελημένης ἐπιλογῆς περικοπῶν ἐκ πάντων σχεδὸν τῶν
συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ ἀποδείξωμεν τὸν τελολογικὸν χαρακτῆρα
τῆς ψυχολογίας αὐτοῦ, τὸ δὲ νὰ συσχετίσωμεν ταύτην μετὰ τῶν νεωτέρων
διδαγμάτων. Ὡς πρὸς εἰδικὸς ἀπευθυνομένης τῆς πραγματείας ἡμῶν τὰ
ἀριστοτελικά χωρία παραθέτομεν ἐν πρωτοτύπῳ, τὰς δὲ ἐπ' αὐτῶν παρα-
τηρήσεις καὶ σκέψεις ἡμῶν περιορίσαμεν σκοπίμως ἵνα ἐξάραμεν ἐντονώ-
τερον τὰς ἰδέας τοῦ φιλοσόφου, αἱ ὁποῖαι οὕτως ἀνακλύπτουσι ὡς δένδρα
ὑπ' οὐδενὸς θάμνου περικεκαλυμμένα.

⁵⁾ Περὶ ψυχῆς Γ'. 12, 434a 22:

1. Η ΕΚΚΛΟΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΟΛΟΓΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Εξ τῆν ἑρμηνείαν τῶν ψυχικῶν φαινομένων δύο κυρίως παρατηροῦνται κατευθύνσεις: ἡ αἰτιοκρατική καὶ ἡ τελολογική. Αἰτιοκρατικῶς ἐρμηνεύει ἡ θεωρία ἡ παραδεχομένη αὐτὰ ὡς ἀποτελέσματα ἄλλων προγενεστέρων φαινομένων. Αἰτιώδης συνοχή θεωρεῖται συνήθως ἡ σταθερὰ διαδοχὴ δύο φαινομένων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον εἶναι ἡ αἰτία καὶ τὸ δεύτερον τὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ σταθερὰ ὁμως διαδοχὴ δὲν σημαίνει πάντοτε καὶ αἰτιώδη σχέσιν. Ἐκ τῆς σταθερᾶς διαδοχῆς νυκτὸς — ἡμέρας δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ νύξ εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἡμέρας.⁶⁾ Ὁ αἰτιώδης σύνδεσμος δύο γεγονότων ὀφείλει νὰ εἶναι οὐ μόνον σταθερὸς, ἀλλ' ἀναγκαῖος καὶ ἐπαρκής. Οὕτως αἰτία τῆς ἡμέρας εἶναι ἡ ὑπὲρ τὸν ὀρίζοντα ἀνύψωσις τοῦ ἡλίου, ἐπειδὴ ἐπαρκεῖ ὁ ὅρος οὗτος διὰ νὰ ἔχωμεν ἡμέραν.

Αἰτιοκρατικὴ εἶναι πρὸ παντὸς ἡ ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων.⁷⁾ Τὰ φυσικὰ φαινόμενα τελοῦνται μηχανικῶς, κατὰ τοὺς ἀτέγκτους νόμους αἰτίας - ἀποτελέσματος. Δυνάμεθα διὰ τοῦτο νὰ προβλέψωμεν αὐτὰ μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας. Ἐν τῷ ἀπύχῳ κόσμῳ ἐπικρατεῖ ἡ ἰσοδυναμία αἰτίας ἀποτελέσματος, ὁ νόμος τῆς διατηρήσεως τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐνεργείας.⁸⁾ Κατὰ τὸν E. Meyerson ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος εἶναι ἡ ἐν χρόνῳ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος. Προῦποθέτει τὴν ἐν χρόνῳ ταυτότητα τῶν φαινομένων.⁹⁾ Σφυρηλατοῦντες τὸν σίδηρον ἔχομεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν θερμότητα αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας τὸ νέον φαινόμενον εἶναι ἀπλοῦς μετασχηματισμὸς τοῦ μηχανικοῦ ἔργου, νέα μορφή τῆς αὐτῆς ἐνεργείας. Ἡ οἰτία συνεχίζεται εἰς τὸ ἀποτέλεσμα.

Τὴν αἰτιοκρατίαν τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὑπεστήριξε κυρίως ἡ συνειρμικὴ ψυχολογία. Κατ' αὐτὴν οἱ ἀπρόσωποι καὶ ἐξωτερικοὶ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ διέπουν τὰ ψυχικὰ γεγονότα, ὡς οἱ μηχανικοὶ νόμοι κυριαρχοῦσι τῆς

⁶⁾ Πρὸβλ. A. Lalande. *Les théories de l' induction et de l' expérimentation* 1929 σελ 175. ⁷⁾ F. Παλαιολόγου. *Ἡ ἀντίθεσις ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐρευνῇ*. 1937 σελ. 17.

⁸⁾ Πρὸβλ. E. Meyerson. *De l' explication dans les sciences tom. A'.* σελ. 149 κ. ε.

⁹⁾ *Réalité et identité* 3η ἐκδ. 1926 σελ. 83.

ἀψύχου ὕλης. Ὁ David Hume ¹⁰⁾ τοὺς νόμους τοῦ συνειρημοῦ συνέκρινε μὲ τούς νόμους τῆς παγκοσμίου ἔλξεως καὶ ὁ John Stuart Mill ¹¹⁾ ἐθεώρησεν αὐτούς ὡς τοὺς βασικούς νόμους τῆς ψυχολογίας· «εἶναι», λέγει, «διὰ τὴν ἐπιστήμην ταύτην ὅ,τι ὁ νόμος τῆς βαρύτητος διὰ τὴν ἀστρονομίαν καὶ αἱ θεμελιώδεις ἰδιότητες τῶν ἰστών διὰ τὴν φυσιολογίαν». Ἡ ἀναπλάττουσα παράστασις συνδέεται πρὸς τὴν ἀναπλαττουμένην ὡς αἰτία πρὸς ἀποτέλεσμα. Ἡ παράστασις τῆς Ἀκροπόλεως ἀναπλάττει τὴν παράστασιν τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ἡ θερμότης προκαλεῖ τὴν διαστολὴν τῶν σωμάτων καὶ ὁ ἄνεμος τὴν τρικυμίαν.

Ἀλλ' οἱ νομοὶ τοῦ συνειρημοῦ δὲν δύνανται νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὴν αἰτιοκρατίαν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ παράστασις τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἀναπλάττει ἀναγκαίως, συνεπεία οὕτως εἶπειν μηχανικῆς τινος δυνάμεως τὴν παράστασιν τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ἡ τριβὴ προκαλεῖ ἀναγκαίως τὴν θερμότητα. Οἱ ὅροι τῆς ἀναπλάσεως εἶναι πολλοὶ καὶ ποικίλοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρωτεύουσι τὰ στιγμιαῖα ἢ σταθερὰ διαφέροντα ἡμῶν. Οὕτως ἡ λέξις ῥίζα κατὰ τὸν ὅρον τῶν σκέψεων ὅτε μὲν ἀναπλάττει τὸ δένδρον, τὴν φυτολογία κ.τ.λ. ὅτε δὲ τετραγωνικὴν ῥίζαν, τὰ μαθηματικά. Ἡ συνειρημικὴ ψυχολογία διὰ τοῦ νόμου τῆς συναφείας ἐμηχανοποιεῖ τὰς ψυχικὰς λειτουργίας, ἐθεώρει τὸ πνεῦμα ὡς αὐτόματόν τι μηχανήμα λειτουργοῦν ἄνευ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς προσωπικότητος ἡμῶν. Κατακρίνων τὴν τοιαύτην ἀντίληψιν ὁ H. Piéron ³⁾ λέγει σχετικῶς: «Ἀπλοϊκὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀντίληψις τῆς πνευματικῆς λειτουργίας ὡς συνισταμένης ἐξ εὐθυγράμμου τινός ἀλύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἕκαστος κρῖκος εἶναι ἀναγκαστικῶς συνδεδεμένος πρὸς ὁρισμένον ἄλλον. Εἰς τὴν πνευματικὴν ἀτομικότητα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑφίσταται ἕκδηλος ἐσωτερικὴ ἀλληλεγγύη, ἡ ἀνάπλασις εἶναι ἀποτέλεσμα συμπλέγματος παραγόντων: συναισθημάτων, ὁρμῶν, ἀντιλήψεων. Τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον, αἱ βιολογικαὶ συνθῆκαι ἐπεμβαίνουν. Ἐὰν εἴμεθα εἰς δάσος ἢ εἰς σπουδαστήριον, ἐὰν ἀντιμετωπίζωμεν πειραματιζόμενον ἐρευνητὴν ἢ στενὸν φίλον, ἐὰν πεινώμεν ἢ νυστάζωμεν, αἱ αὐταὶ ἀντιλήψεις, αἱ αὐταὶ λέξεις δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν ἀναπλαστικὴν δύναμιν».

Ἐτι ἀστοχωτέρα ὑπῆρξεν ἡ προσπάθεια, ὅπως συνδεθῶσιν αἰτιωδῶς φυσιολογικὰ καὶ ψυχολογικὰ φαινόμενα. Μεταξὺ φυσικῶν καὶ ψυχικῶν φαινομένων ὑπάρχει τοιοῦτον ἀγεφύρωτον χάσμα, ὅστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντιληφθῶμεν μεταξὺ αὐτῶν πραγματικὸν τινα σύνδεσμον, ἐσωτερικὴν τινα σχέσιν. ¹³⁾ «Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα», λέγει ὁ Claparède ¹⁴⁾, «δὲν δύνανται νὰ

¹⁰⁾ *Traité de la nature humaine* γαλλ. μετ. David 1912 σελ. 23.

¹¹⁾ *Auguste Comte et le Positivism* γαλλ. μετ. Clemençon 1868 σελ. 53.

¹²⁾ *Psychologie Expérimentale* 1927 σελ. 148.

¹³⁾ Περβλ. Flournoy *Metaphysique et Psychologie* 2 ἐκδ. 1919 σελ. 29.

¹⁴⁾ *L'association des idées* 1903 σελ. 27.

ἀντιληφθῆ ἀιτιώδη τινὰ σχέσιν μεταξὺ φαινομένων τόσον βαθύτατα διαφόρων, ἑτερογενῶν καὶ ἑτεροκλήτων, ὡς εἶναι τὸ μὲν τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως, τὸ δὲ τὰ φαινόμενα τοῦ ὕλικου κόσμου». «Ὁ ἐγκέφαλος», φρονεῖ ὁ Rausch ¹⁵⁾, εἶναι ἡ «conditio sine qua non ὄχι δ' ὁμοῦ καὶ ἡ causa efficiens τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ὁ θεωρῶν αὐτὸν ὡς τὴν καθαυτὸ αἰτίαν κάμνει τὸ ἴδιον μὲ ἐκείνον, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν γραφὴν ὡς ἀπόρροιαν τῆς γραφίδος, τὴν βολὴν ὡς προῖόν τοῦ πιστολίου, τὰ ἐγγυματικά ὡς λειτουργικὸν προῖόν τοῦ ὕδατος ἢ τὸν χρόνον καὶ τὰς ἄρας ὡς ἔκκρισιν τοῦ ὥρολογίου».

Τὰ ψυχικά γεγονότα παρὰ ταῦτα δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τελείως αὐτόνομα. Ἡ παρατήρησις ἀποδεικνύει ὅτι πᾶν γεγονός τῆς συνειδήσεως συνάπτεται πάντοτε μετ' ἄλλου προηγουμένου προσδιορίζοντος αὐτό. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀνάμνησις ἄνευ προηγουμένης ἀντιλήψεως, συναίσθημα ἄνευ γνωστικοῦ περιεχομένου, βουλευτικὴ πράξις ἄνευ παραστάσεων σκοποῦ. Ἄλλ' ἡ ψυχικὴ αἰτιότης εἶναι διάφορος τῆς φυσικῆς. Εἰς τὴν φυσικὴν αἰτιότητα ἀπάρχῃ ἡ ἰσοδυναμία αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ, κυριαρχεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς διατηρήσεως τῆς ὕλης καὶ ἐνεργείας. Τὰ ψυχικά τοῦναντίον γεγονότα, γεγονότα κατ' ἐξοχὴν ὑποκειμενικά καὶ ποιοτικά εἶναι ἀδύνατον, ὡς λέγει ὁ Villa ¹⁶⁾, «νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς ποσοτικὴν μέτρησιν, καὶ τούτης ἔλλειπούσης ἔλλείπει καὶ ἡ ἀκριβὴς ποσοτικὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος». Ἐνεκα τῆς διαφορᾶς ταύτης ἀδυνατοῦμεν νὰ προβλέπωμεν τὰ ψυχικά γεγονότα ὡς τὰ φυσικά. Εἰς τὴν ἀψυχον φύσιν ἡ αὐτὴ αἰτία ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας ἔχει πάντοτε τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ θερμότης ἔχει πάντοτε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διαστολὴν τῶν σωμάτων. Τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ψυχικὴν αἰτιότητα. «Οὕτως», ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Villa ¹⁷⁾, «ἐνῶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι πορεύονται ὁδὸν κατιούσαν, τ. ἔ. δύνανται ὁρμώμεναι ὑπὸ τινος αἰτίας νὰ ἐξάγωσιν ἐξ αὐτῆς τὰ ἀποτελέσματα, ἡ ψυχολογία καὶ αἱ ἐπιστῆμαι τοῦ πνεύματος ὀφείλουσι νὰ ἐπαρκῶνται εἰς τὴν ἀνιούσαν ὁδόν, τ. ἔ. νὰ ὁρμῶνται ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων, ὅπως ἀνέλθωσιν ἐπὶ τὰς αἰτίας».

Ἡ αἰτιοκρατικὴ ἐξ ἄλλου θεωρία δὲν ἐπαρκεῖ πρὸς ἐρμηνείαν τῶν βιολογικῶν καὶ ψυχικῶν φαινομένων, διότι παραλλήλως τοῦ μηχανισμοῦ, καθ' ὃν λειτουργεῖ ὁ ψυχοφυσικὸς ἡμῶν ὀργανισμὸς, ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τὸ τελολογικόν, ἡ ἀναζήτησις τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκουσιν αἱ σωματικαὶ καὶ ψυχικαὶ ἡμῶν λειτουργίαι.

Ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, οὕτω καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητος συνδέει διαδοχικὰ φαινόμενα. Ἄλλ' ἐνῶ κατὰ τὴν αἰτιοκρατικὴν ἐξήγησιν τὸ προηγούμενον προσδιορίζει τὸ ἐπόμενον, ἡ αἰτία τὸ ἀποτέλεσμα, καὶ τὴν τελολο-

¹⁵⁾ Στοιχεῖα φιλοσοφίας μετ. Δ. Λάμψα 1932 σελίς 352.

¹⁶⁾ Εἰσαγωγή εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν μετ. Γ. Γρατσιάτου 1908 σ. 156.

¹⁷⁾ Αὐτόθι σελ. 489.

λογικὴν ἔρμηνείαν οἱ ὅροι ἀντιστρέφονται, τὸ ἀποτέλεσμα ἢ ὁ σκοπὸς προσδιορίζει τὸ μέσον. Διὰ τὰ ἐπιτύχουμεν ὁρισμένον σκοπὸν ὀφείλομεν νὰ χρησιμοποιήσωμεν τὸ κατάλληλον μέσον.¹⁸

Ἐξ ἄλλου ἡ αἰτιώδης συνοχὴ εἶναι σχέσις ἀναγκαία: ἡ αὐτὴ αἰτία ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας θὰ ἔχη πάντοτε, ὡς εἶδομεν, τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ σχέσις ὁμῶς μέσου καὶ σκοποῦ εἶναι σχέσις ἐλευθέρα. Ὁ αὐτὸς σκοπὸς δύναται νὰ ἐπιδιωχθῇ διὰ διαφόρων μέσων καὶ τὸ αὐτὸ μέσον δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ ποικίλους σκοποῦς. Ἡ ψυχαγωγία δύναται νὰ ἐπιτυχθῇ διὰ ταξειδίου, ἐκδρομῆς, θεάματος, κοσμικῆς συγκεντρώσεως κτλ. καὶ τὸ ταξειδίον δύναται νὰ ἀφορέσῃ εἰς ποικίλους σκοποῦς, εἰς ἐμπορικὴν ἐπιχείρησιν, εἰς θεράπειαν ἀσθενείας, εἰς παρακολούθησιν ἀνωτέρων σπουδῶν κτλ.

Παρὰ τὰτα ἡ ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητος δὲν ἀποκλείει τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος. Κατὰ τὸν Γουλιέλμον Wundt¹⁹ ἀμφότεραι δύνανται νὰ συνυπάρχωσιν. Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος βραίνει ἐκ τοῦ ὅρου εἰς τὸ προσδιοριζόμενον (αἰτία - ἀποτέλεσμα), ἡ δευτέρα ἐκ τοῦ προσδιοριζομένου εἰς τὸν ὅρον (μέσον - σκοπός.) «Ἀδύνατον», φροναῖ ὁ Edmond Goblot²⁰, «νὰ ὑπάρχῃ διαμέχρη μεταξὺ αἰτιοκρατίας καὶ σκοπιμότητος. Ἡ αἰτιοκρατία ἀποτελεῖ αἴτημα τόσον τῆς μηχανικῆς, ὅσον καὶ τῆς τελολογικῆς θεωρίας. Πράγματι ὁ σκοπὸς εἶναι σκοπὸς μόνον, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ τὸ μέσον εἶναι μέσον, ἐφ' ὅσον εἶναι αἰτία». Εἰς τὸ προηγούμενον π. χ. παράδειγμα ἡ χρησιμοποίησις ψυχαγωγικοῦ τινος μέσου εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διασκέδασιν. Ὁ Claparède²¹ ὁμοίως ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ τελολογικὴ ἔρμηνεία δὲν ἀντιτίθεται, ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τὴν αἰτιοκρατικὴν. Ἀντὶ νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ φίλος ἡμῶν τρέχει διὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἀμαξοστοιχίαν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τρέχει, διότι φοβεῖται μήπως δὲν προφθάσῃ αὐτήν. Ὁ φόβος οὗτος ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς σπουδῆς αὐτοῦ». Ἡ τελολογικὴ διὰ τοῦτο ἔρμηνεία θεωροῦσα τὰ τελικὰ αἴτια ὡς ψυχικῆς φύσεως φαινόμενα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ αἰτιοκρατία τῆς ἰδέας.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνεπῶς προκύπτει, ὅτι μᾶλλον διαφορὰ ἀπόψεως ἢ ὀξυζικὴ ἀντίθεσις παρατηρεῖται μεταξὺ αἰτιοκρατικῆς καὶ τελολογικῆς θεωρίας.²²

Τὴν ἀνάγκην τῆς τελολογικῆς ἔρμηνείας τῶν ψυχικῶν φαινομένων διεῖδον ἤδη οἱ ἀρχαῖοι. Οὕτως ὁ Πλάτων εἰς τὸν «Φαίδωνα»²³ κατέστησε συνειδητὴν τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ αἰτιώδους καὶ τελολογικῆς ἔρμηνείας. Ἐάν τις

¹⁸) Περὶ Foucault Cours de Psychologie τόμος Α'. 1926 σελ. 216-7.

¹⁹) Logik τόμος Α'. 5η ἐκδοσις 1924 σ. 630-1.

²⁰) Traité de Logique 3η ἐκδ. 1922 σελ. 332.

²¹) Psychologie de l' enfant ἐκδοσις 6η 1916 σελ. 397.

²²) Περὶ καὶ Rausch—Λάμψα ἐνθ. ἀν. σελ. 106 καὶ 366.

²³) Κεφ. 47, 99 Α.

νομίζη, ισχυρίζεται, ότι διὰ τῆς δηλώσεως τῆς αἰτίας παρέχει ἐξήγησιν τῆς φύσεως, οὗτος ὑποπίπτει εἰς τὸν αὐτὸν παρὰλογισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ὁ λέγων ὅτι ὁ Σωκράτης κἀθίηται ἐν τῇ φύλακῃ, διότι ἐκάμφθησαν ὑπὸ τῶν νεύρων τὰ μέλη τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ οὐχὶ διότι ἐφρόνει «δικαιότερον καὶ κάλλιον εἶναι πρὸ τοῦ φεύγειν καὶ ἀποδιδράσκειν ἔπεχει τῇ πόλει δίκην ἦντιν' ἂν τάπη». Ὁ Ἀριστοτέλης²⁴ μετὰ ταῦτα ἀντιδιαστέλλει τὸν φυσιο-λογικὸν ὄρισμόν τῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς τὸν τελολογικόν. «Λιαφερόν-τως», λέγει, «δ' ἂν ὀρίσαιοτο φυσικός τε καὶ διαλεκτικός ἕκαστον αὐτῶν, οἷον ὁργή τι ἐστίν· ὁ μὲν γὰρ ὄφειν ἀντιληψέως ἢ τι τοιοῦτον, ὁ δὲ ζέσιν τοῦ περὶ τὴν καρδίαν αἵματος καὶ θερμοῦ, τούτων δὲ ὁ μὲν τὴν ἕλην ἀποδίδωσιν, ὁ δὲ τὸ εἶδος καὶ τὸν λόγον». Λότι σκοπὸς μὲν τοῦ φαινομέ-νου εἶναι ὁ ἀνώτερω ἀναφεροθείς, ἀλλὰ πρὸς πραγματοποίησιν αὐτοῦ πρέπει καὶ συντελέσει καὶ ἡ ὑλικὴ αἰτία. Οὕτω σκοπὸς μὲν τῆς οἰκίας εἶναι ὅπως καταστῇ «σχέπασμα κωλυτικὸν φθορᾶς ἐπ' ἀνέμων καὶ θυβρον καὶ καινά-των», ἀλλὰ πρὸς κατασκευὴν αὐτῆς πρέπει καὶ συντελέσωσι καὶ «λίθοι καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα», τὰ ὑλικά αἰτία τῆς ἐπιόξεως αὐτῆς.

Ἐτι ἐντονώτερον ὁ τελολογικὸς χαρακτῆρ τῶν ψυχικῶν γεγονότων δια-κηρύσσεται ὑπὸ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας. Κατ' αὐτὴν ἡ συνείδησις εἶναι ἐνέργεια συντελοῦσα εἰς τὴν προσαρμογὴν τῶν ζωϊκῶν ὀργανισμῶν πρὸς τὸ περιβάλλον αὐτῶν. «Ἡ συνείδησις», λέγει ὁ James²⁵, «φαίνεται ὅτι ἀρχῆθεν οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ἐπιπροσθητός τις βιολογικὴ τελείωσις χορήσιμος μόνον οὔσα εἰς τὸ νὰ παρέχη ὀφείλους εἰς τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀντιδράσεις». «Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου», φρονεῖ ὁ Bergson²⁶, «ἡ συνείδησις ἐμφανίζεται σχετικὴ μὲ τὴν δύναμιν ἐπιλογῆς, τὴν ὁποίαν διαθέτει ὁ ζωϊκὸς ὀργανισμὸς... σημαίνει ἀμφιβολίαν καὶ ἐπιλογὴν». Ὁ Abel Rey²⁷ διδάσκει ὁμοίως ὅτι: «ἡ συνείδησις ἀνα-πτύσσεται καὶ ἐξελίσσεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πρακτικῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἐν στενῇ σχέσει μὲ τὴν βιολογικὴν ἐξέλιξιν». «Ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια», λέγει τέλος ὁ Ch. Blondel²⁸, «ἀκολουθεῖ πάντοτε ἓνα σκοπὸν ἐφικτὸν ἢ ἀνέφικτον. Εἶναι σκοπιμότης, ὅταν δὲν εἶναι προσαρμογὴ. Ἀναμφιβόλως ἀνθρωποκεν-τρικὴ εἶναι ἡ τελολογικὴ ἀντίληψις τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ μηχανο-κεντρικὴ ἡ ἄρνησις τῆς προφανοῦς σκοπιμότητος τῆς πνευματικῆς ζωῆς».

Ταξινομοῦσα ἡ τελολογικὴ ψυχολογία τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ὑπὸ τὴν προοπτικὴν «μέσον—σκοπὸς» ἀνευρίσκει τὰ ἐλατήρια τὰ προκαλοῦντα τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην συμπεριφορὰν ἡμῶν. Τὴν τελολογικὴν ψυχολογίαν

²⁴) Περὶ ψυχῆς Α'. 1,403α 29—β6.—

²⁵) Παιδαγωγικαὶ ὁμιλίαι μετ. Γρατσιαίου 1917 σ. 17.

²⁶) L' évolution créatrice 1907 σελ. 194. ²⁷) La Philosophie moderne 1921 σελ. 256. ²⁸) Dumas Nouveau Traité de Psychologie τόμ. IV σελ. 342.

κατ' ἑξοχὴν χαρακτηρίζει, ὡς λέγει ὁ Claparède²⁹, ἡ συνθετικὴ ἄποψις: «Ἐρευνᾷ τὸν ὅλον τῶν πνευματικῶν ἐνεργειῶν σχετικῶς πρὸς τὸν ὅλον ὀργανισμόν, τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν ἑκάστης ἐξ αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν προσαρμογὴν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον». Ἐξετάζουσα π.χ. τὴν ἀντίληψιν δεικνύει ποίας ἀνάγκας ἡ ψυχικὴ αὕτη λειτουργία ἱκανοποιεῖ, διατί εἶναι μέσον προσαρμογῆς.

Ἡ τελολογικὴ κατὰ ταῦτα ψυχολογία ἀντιτίθεται πρὸς τὴν κλασσικὴν ψυχολογίαν, τὴν ψυχολογίαν τῶν στοιχείων, ἡ ὁποία ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀνάλυσιν, τὴν ἀνατομίαν οὕτως εἰπεῖν τῶν στοιχείων τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἀναλύουσα π.χ. ἡ ψυχολογία τῶν στοιχείων τὸ κατὰ τὴν ἀντίληψιν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως ἀνευρίσκει τὸ μὲν κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεις, τὸ δὲ παραστάσεις. Ἡ μέθοδος αὐτῆς εἶναι ἀπλῶς περιγραφικὴ. Ἐξετάζουσα τὴν προσοχὴν περιγράφει τὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα, τὰ παρακολουθοῦντα αὐτῇ καὶ τὰς μεταβολὰς τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως, τὰς ὁποίας συνεπάγεται, τὴν ἀνάπλασιν δηλαδὴ τῶν συγγενῶν παραστάσεων καὶ τὴν κώλυσιν τῶν μὴ συγγενῶν. Πραγματευομένη τὸ αὐτὸ θέμα ἡ τελολογικὴ ψυχολογία ἀναζητεῖ ποία ἡ σχέσις τῆς προσοχῆς πρὸς τὴν ὅλην οἰκονομίαν τοῦ ἀτόμου, δηλαδὴ ὑπὸ ποίας περιστάσεις ἐμφανίζεται ἡ ψυχικὴ αὕτη λειτουργία καὶ ποίους σκοποὺς ἐξυπηρετεῖ. Ἐρευνῶσα οὕτω τὸ πρόβλημα ἀποδεικνύει ὅτι διὰ τῆς κώλυσεως καὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων ἐπέρχεται εὐκρίνεια καὶ σαφήνεια τῶν ἐχόντων βιολογικὴν σπουδαιότητα στοιχείων τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ κατορθοῦνται ἢ σκοπιμωτέρα, εὐχερესτέρα καὶ τελειότερα προσαρμογὴ ἡμῶν πρὸς τὸ περιβάλλον.

Ἐνῶ ἡ ψυχολογία τῶν στοιχείων ἐρευνᾷ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐξωτερικῶς, ἡ τελολογικὴ διαβλέπει αὐτὰ ἐσωτερικῶς, ὑπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ νοοῦντος ὑποκειμένου. «Ἐκάστη ἐξ αὐτῶν», παρατηρεῖ ὁ Claparède³⁰, «ἀπαντᾷ εἰς διάφορον ἐρώτησιν ἢ πρώτη εἰς τὸ ἐρώτημα: «τί:», ἢ δευτέρα εἰς τὴν ἐρώτησιν «διατί:» Ἡ ἄποψις τῆς πρώτης εἶναι στατικὴ, τῆς δευτέρας δυναμικὴ».

Ἡ τελολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἶναι τόσον ἀπαραίτητος εἰς τὸν ψυχολόγον, ὅστε καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις, καθ' ἃς ἡ αὐτοπαρατηρησιὰ δὲν ἀποκαλύπτει παραστάσεις σκοπῶν, ὑποθέτομεν τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν εἰς τὸ ὑποσυνείδητον. Ἐρωτώμενος διερχόμενος περιπατητῆς περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ περιπάτου αὐτοῦ ἀδυνατεῖ νὰ προσδιορίσῃ αὐτόν. Ὁ ψυχολόγος ὁμῶς παραδέχεται ὅτι ὁ περίπατος ἱκανοποιεῖ ὑποσυνείδητον αὐτοῦ ἀνάγκην ἀναψυχῆς.

²⁹) L' éducation fonctionnelle 1931 σελ. 44.

³⁰) Αὐτ. σελ. 45.

2. Η ΤΕΛΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Τελολογικὸς προσανατολισμὸς χαρακτηρίζει τὴν ὅλην φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ «οὐδὲν ἢ φύσις ποιεῖ μάτην»³¹ διήκει διὰ τῆς ἀριστοτελικῆς κοσμοθεωρίας.

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ὑπῆρξεν βεβαίως ὁ ἰδρυτὴς τῆς τελολογικῆς ἐρμηνείας. Πρῶτος, ὡς γνωστὸν, ὁ Ἀναξαγόρας ἀντέταξε πρὸς τὴν καθαρῶς μηχανικὴν θεωρίαν τοῦ Δημοκρίτου τελολογικὴν κοσμογονίαν, καθ' ἣν «νοῦς ἐστὶν ὁ διακοσμῶν τε καὶ πάντων αἴτιος»³² Ἀλλ' ἡ τελολογία τοῦ Ἀναξαγόρου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἦτο ἡμιτελής. «Ὅρω τὸν ἄνδρα», λέγει ὁ Σωκράτης ἐν τῷ «Φαίδωνι», «τῷ μὲν νῦν οὐδὲν χρώμενον οὐδὲ τίνας αἰτίας ἐπαιτιώμενον εἰς τὸ διακοσμεῖν τὰ πράγματα, ἀέρας δὲ καὶ αἰθέρας καὶ ὕδατα αἰτιώμενον καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ ἄτοπα»³³. Ὁ Ἀναξαγόρας, ἰσχυρίζεται ὁμοίως ὁ Ἀριστοτέλης, «μηχανῆ χρῆται τῷ νῦν πρὸς τὴν κοσμοποιίαν· καὶ ὅταν ἀπορήσῃ, διὰ τίν' αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἐστί, τότε ἔλκει αὐτὸν».³⁴

Ἡ ἀναξαγόρειος πᾶντως κοσμογονία εἶχεν εὐρυτάτην ἀπήχησιν δεδομένου ὅτι ἐπίδρασιν αὐτῆς ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Ἡρόδοτον, συγγραφέα μὴ εἰδικῶς ἀσχοληθέντα περὶ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Κατὰ τὸν Ἀλικαρνασσεῖα ἱστοριογράφον τὸν ζωϊκὸν κόσμον διέπει «τοῦ θεοῦ ἡ προνοία», ἡ ὁποία «ἐοῦσα σοφῆ, ὅσα ψυχὴν τε δειλὰ καὶ ἐδώδιμα, ταῦτα μὲν πάντα πολύγωνα πεποίηκεν, ἵνα μὴ ἐπιλίπη κατεσθιόμενα, ὅσα δὲ σχέτλια καὶ ἀνηρά, ὀλιγόγωνα, τοῦτο μὲν, ὅτι ὁ λαγὸς ὑπὸ παντὸς θηρεύεται θηρίου καὶ ὄρνιθος καὶ ἀνθρώπου, οὕτω δὲ πολύγονόν ἐστι... ἡ δὲ λέαινα, τὸ ἰσχυρότατον καὶ θρασύτατον, ἅπαξ ἐν τῷ βίῳ τίκτει ἕν».

Συστηματικώτερον τὴν τελολογικὴν θεωρίαν ὑπεστήριζεν ὁ Σωκράτης, ἂν θεωρήσωμεν ὅτι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος ἀπηχοῦσιν πράγματι ἰδέας αὐτοῦ. Ὁ Σωκράτης παραδέχεται τὸ μὲν σκοπιμότητα ἐσωτερικὴν, περιοριζομένην δηλαδὴ ἐντὸς τῶν ὁρίων ὀργανικοῦ τιγος συνόλου³⁵, τὸ δὲ ἐξωτερικὴν καὶ ἀνθρωποκεντρικὴν, καθ' ἣν οὐράνια σώματα, ζῶα καὶ φυτὰ ἐδημιουργήθησαν «ἀνθρώπων ἕνεκα».³⁶

Ὁ Πλάτων μετὰ ταῦτα φρονεῖ ὅτι παραλλήλως δρῶσι ποιητικὰ καὶ τελικὰ αἰτία. «Πᾶν τὸ γιγνόμενον», διακηρύσσει, «ὑπ' αἰτίου τινὸς ἐξ ἀνάγκης γίγνεσθαι»³⁷ Οἱ ἄτεγκτοι μηχανικοὶ νόμοι διέπουν τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως «ἄλόγως καὶ ἀμέτρως», «ὥσπερ τὰ ὑπὸ τῶν πλοκάνων τε καὶ ὀργάνων τῶν περὶ τὴν τοῦ σίτου κάθαρσιν σειόμενα καὶ ἀναλικνόμενα τὰ μὲν πυκνὰ

³¹) Περὶ ζῴων μορίων Β, 14, 658α 9—10. ³²) Φαίδων 97 C ³³) Αὐτ. 98 B. ³⁴) Μετὰ τὰ φυσικὰ Α, 4, 985α 18—20. ³⁵) Γ. 108.

³⁶) Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα Α'. 4, 5—6. ³⁷) Αὐτ. Δ'. 3, 4—5. ³⁸) Τίμαιος 28 Α.

καὶ βιβάει ἄλλη, τὰ δὲ μανὰ καὶ κοῦφα εἰς ἑτέραν ἵζει φερόμενα ἔδραν.»³⁹ Εἰς τὰ «ἀτάκτως ἔχοντα» ταῦτα στοιχεῖα «ὁ θεὸς ἐν ἑκάστῳ τε αὐτῷ πρὸς αὐτὸ καὶ πρὸς ἄλληλα συμμετρίας ἐνεποίησεν, ὅσας τε καὶ ὅπη δυνατόν ἦν ἀνάλογα καὶ σύμμετρα εἶναι.»⁴⁰ Ἡ σκόπιμος αὕτη ἐπέμβασις τοῦ θεοῦ ἐμφαίνεται εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη τοιοῦτον, ὅστε «μὴ κυλινδούμενον ἐπὶ γῆς ἴση τε καὶ βάθῃ παντοδαπὰ ἐχούσης ἀποροῖ τὰ μὲν ὑπερβαίνειν, ἔνθεν δὲ ἐκβαίνειν . . . ὅθεν δὴ μῆκος τὸ σῶμα ἔσχεν, ἕκτατά τε κόλλα καὶ κιμπὰ ἐφύσε τέτταρα θεοῦ μηχανησαμένου πορείαν, οἷς ἀντολαμβανόμενον καὶ ἀπερειδόμενον διὰ πάντων τόπων πορεύεσθαι δυνατόν γέγονε»⁴¹. Κατὰ ταῦτα δύο εἶδη αἰτίων διακρίνει ὁ Πλάτων, μηχανικὰ καὶ τελικὰ. «Διὸ δὴ χρὴ, δὴ αἰτίας εἶδη διορίζεσθαι, τὸ μὲν ἀναγκαῖον, τὸ δὲ θεῖον, καὶ τὸ μὲν θεῖον ἐν ἅπασιν ζητεῖν κτήσεως ἕνεκα εὐδαίμονος βίου, καθ' ὅσον ἡμῶν ἢ φύσις ἐνδέχεται, τὸ δὲ ἀναγκαῖον ἐκείνων χάριν.»⁴² Τὰ μηχανικὰ συνεπῶς αἶτια «ὑπηρετοῦσι» τὰ τελικὰ. «Μεμειγμένη οὖν ἦ τοῦδε τοῦ κόσμου γένεσις ἐξ ἀνάγκης τε καὶ νοῦ συστάσεως ἐγεννήθη· νοῦ δὲ ἀνάγκης ἄρχοντος τῷ πείθειν αὐτὴν τῶν γιγνομένων τὰ πλεῖστα ἐπὶ τὸ βέλτιστον ἄγειν, ταύτη κατὰ ταῦτά τε δι' ἀνάγκης ἠττωμένης ὑπὸ πειθοῦς ἔμφρονος οὕτω κατ' ἀρχὰς συνίστατο τόδε τὸ πᾶν».⁴³

Λεπτομερέστερον καὶ βαθύτερον τὸ κοσμολογικὸν πρόβλημα ἐξήτασεν ὁ Ἀριστοτέλης. Κατ' αὐτὸν τὸ γίνεσθαι διέπouσι τέσσαρα αἶτια: ὑλικόν, εἰδολογικόν, μηχανικόν καὶ τελικόν. «Αἰτίαι τέσσαρες, περὶ πασῶν τοῦ φυσικοῦ εἶδέναι, καὶ εἰς πάσας ἀνάγων τὸ διὰ τί ἀποδώσει φυσικῶς, τὴν ὕλην, τὸ εἶδος, τὸ κινῆσαν, τὸ οὐ ἕνεκα».⁴⁴ Καὶ ὑλικὸν μὲν «αἶτιον λέγεται τὸ ἐξ οὗ γίνεται τι ἐνυπάρχοντος, οἷον ὁ χαλκὸς τοῦ ἀνδριάντος, καὶ ὁ ἄργυρος τῆς φιάλης»⁴⁵), εἰδολογικὸν δὲ ἢ μορφή, τὸ «σχῆμα τῆς ἰδέας»,⁴⁶ τὸ ὁποῖον θὰ προσλάβῃ ἢ ἄμορφος ὕλη, π. χ. τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου τοῦ Περικλέους εἶναι τὸ εἰδολογικὸν αἶτιον τῆς προτομῆς αὐτοῦ. Μηχανικὸν αἶτιον εἶναι τὸ «ὅθεν ἢ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς ἢ πρώτη ἢ τῆς ἠρεμῆσεως, οἷον ὁ βουλευσας αἶτιος καὶ ὁ πατήρ τοῦ τέκνου καὶ ὅλως τὸ ποιῶν τοῦ ποιουμένου καὶ τὸ μεταβάλλον τοῦ μεταβαλλομένου».⁴⁷)

Εἰς τὰ αἶτια ταῦτα περιορίσθη κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ προγενεστέρα κοσμογονία: «Οἱ μὲν οὖν ἀρχαῖοι καὶ πρῶτοι φιλοσοφήσαντες περὶ φύσεως, περὶ τῆς ὑλικῆς ἀρχῆς καὶ τῆς τοιαύτης αἰτίας ἐσκόπουν, τίς καὶ ποία τις, καὶ πῶς ἐκ ταύτης γίνεται τὸ ὅλον, καὶ τίνος κινουῦντος, οἷον νείκους, ἢ φιλίας, ἢ νοῦ, ἢ τοῦ αὐτομάτου, τῆς δὲ ὑποκειμένης ὕλης τοιάνδε τινὰ

³⁹) Αὐτ. 52E—53A. ⁴⁰) 69B. ⁴¹) Αὐτ. 44 E. ⁴²) Αὐτ. 68E—69A.

⁴³) Τίμαιος 47E—48A. ⁴⁴) Φυσικῆς ἀκροάσεως Β, 7.—198α 22—24.

⁴⁵) Αἰτόθ 3, 194β 24—25. ⁴⁶) Μετὰ τὰ φυσικά Ζ' 3, 1029α. 4

⁴⁷) Φυσ. Ἀζρ. Β. 3. 194β 29—32.

φύσιν ἐχούσης ἐξ ἀνάγκης, οἷον τοῦ μὲν πρὸς θερμὴν, τῆς δὲ γῆς ψυχράν, τοῦ μὲν κούφην, τῆς δὲ βαρεῖαν. Οὕτως γὰρ καὶ τὸν κόσμον γεννώσιν. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν γένεσιν λέγουσιν, οἷον ὅτι ἐν τῷ σώματι θέοντος μὲν τοῦ ὕδατος, κοιλίαν γενέσθαι καὶ πᾶσαν ὑποδοχὴν τῆς τε τροφῆς καὶ τοῦ περιπτώματος, τοῦ δὲ πνεύματος διαπορεύθentos τοὺς μυκτῆρας ἀναρραγῆναι». ⁴⁸⁾

Ἡ τοιαύτη ὁμῶς μηχανικὴ θεωρία ἐπαρκεῖ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μόνον πρὸς ἐρμηνείαν φαινομένων τινῶν τῆς ἀψύχου ὕλης, εἰς τὰ ὅποια κυριαρχεῖ ἀναγκαῖα ἀκολουθία μετὰξὺ αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. «Εἰ μὲν νέφος ἔσται, δεῖ ὑδατοῦ καὶ εἰ ὑσει γε, δεῖ καὶ νέφος εἶναι». ⁴⁹⁾ «Υεὶ δὲ ὁ Ζεὺς οὐχ ὅπως τὸν σῖτον αὐξήσῃ, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης τὸ γὰρ ἀναψυχθὲν ψυχθῆναι δεῖ, καὶ τὸ ψυχθὲν ὕδωρ γενόμενον κατελθεῖν τὸ δ' αὐξάνεσθαι τούτου γενομένου τὸν σῖτον συμβαίνει. Ὅμοίως δὲ καὶ εἴ τῳ ἀπόλλυται ὁ σῖτος ἐν τῇ ἄλλῳ, οὐ τούτου ἕνεκα ὑεὶ ὅπως ἀπόληται, ἀλλὰ τοῦτο συμβέβηκε». Τὴν αἰτιολογικὴν ταύτην ἐρμηνείαν ἐζήτησαν νὰ ἐπεκτείνωσιν οἱ τινες καὶ εἰς τὸν ὀργανικὸν κόσμον. «Τί κωλύει», ἰσχυρίσθησαν, «οὔτω καὶ τὰ μέρη ἔχειν ἐν τῇ φύσει, οἷον τοὺς ὀδόντας ἐξ ἀνάγκης ἀνατεῖλαι τοὺς μὲν ἐμπροσθίους ὄξεϊς, ἐπιτηδείους πρὸς τὸ διαρῆναι, τοὺς δὲ γομφίους πλατεῖς καὶ χρησίμους πρὸς τὸ λαινεῖν τὴν τροφήν, ἐπεὶ οὐ τούτου ἕνεκα γένεσθαι, ἀλλὰ συμπεσεῖν. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν ἄλλων μερῶν, ἐν ὅσοις δόκει ὑπάρχειν τὸ ἕνεκά τινος. Ὅπου μὲν οὖν ἅπαντα συνέβη ὥσπερ κἂν εἰ ἕνεκά του ἐγένετο, ταῦτα μὲν ἐσώθη ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου συστάντα ἐπιτηδείως ὅσα δὲ μὴ οὕτως, ἀπόλετο καὶ ἀπόλλυται, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς λέγει τὰ βουγενῆ ἀνδρόπρωρα». ⁵⁰⁾

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς κατὰ ταῦτα σαφῶς διετύπωσε τὴν θεωρίαν τοῦ Λαρβίνου περὶ φυσικῆς ἐπιλογῆς καὶ ἐπιβιώσεως τῶν ἱκανωτέρων κατὰ τὸν περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα θεωρήσας τὴν ἐν τῇ ὀργανικῇ φύσει παρατηρουμένην σκοπιμότητα ὡς ἀποτέλεσμα πανισχύρου βιοτικῆς ἀνάγκης. Ἡδὴ πρὸ αὐτοῦ παρεμφερῆ θεωρίαν ἐξήνεγκε καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, ⁵¹⁾ ἰσχυρισθεὶς ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατάγεται ἐξ ἄλλων ζώων, διότι ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτοῦ μορφήν ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιζήσῃ. Τὴν ἐξ ἀναποδράστου ὁμῶς ἀνάγκης ἢ ἐκ τυχαίας συμπτώσεως προέλευσιν τῆς σκοπιμότητος δὲν ἐπιδοκιμάζει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀναφέρων τὴν γνώμην τοῦ Ἐμπεδοκλέους, καθ' ἣν ἡ σπονδυλικὴ στήλη, προῆλθε, διότι «στραφέντος» τοῦ ζώου τὴν «ῥάχιν καταχθῆναι συνέβη», ⁵²⁾ παρατήρει ὅτι ἡ ἰδιότης ἵνα μεταδοθῇ διὰ τῆς κληρονομικότητος πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῷ σπέρματι.

⁴⁸⁾ Π. ζ. μορίων Α, 1. 640β 4—16. ⁴⁹⁾ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Β, 1 338β, 8-9.

⁵⁰⁾ Φυσικῆς ἀρχ. Β' 8, 198 β 18—32, ⁵¹⁾ Diels Die Fragmente der Vorsokratiker 2 έκδ. 1906 2,10. ⁵²⁾ Π. ζ μορίων Α'. 1.640α, 17—21.

Αἰτιοκρατικὴν ἐξήγησιν τῆς σκοπιμότητος ἀπεπειράθησαν καὶ οἱ ὑλισταὶ παραδεχθέντες ὅτι δὲν ἔχομεν ὀφθαλμοὺς διὰ νὰ βλέπωμεν, ἀλλὰ βλέπομεν, διότι ἔχομεν ὀφθαλμοὺς, δὲν ἔχουσι μακροὺς πόδας αἱ ἔλαφοι διὰ νὰ τρέχωσι ταχέως, ἀλλὰ τρέχουσι ταχέως, διότι ἔχουσι μακροὺς πόδας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅμως «ἀρχὴ» εἶναι «τὸ οὐ ἔνεκα· τοῦ τέλους δὲ ἔνεκα ἢ γένεσις. Τέλος δ' ἢ ἐνέργεια, καὶ τούτου χάριν ἢ δύναμις λαμβάνεται. Οὐ γάρ ἵνα ὄψιν ἔχωσιν ὀρώσι τὰ ζῶα, ἀλλ' ὅπως ὀρώσιν ὄψιν ἔχουσιν». ⁵³ «Ἡ γένεσις», λέγει ἀλλαχοῦ, «ἔνεκα τῆς οὐσίας ἐστίν, ἀλλ' οὐχ' ἡ οὐσία ἔνεκα τῆς γενέσεως». «Ἐπεὶ τοιόνδε ἐστὶ τὸ εἶδος τῆς οἰκίας, ἢ τοιόνδε ἐστὶν ἡ οἰκία ὅτι γίνεται οὕτως»· «οὐσία» δὲ εἶναι «τὸ τέλος». ⁵⁴

Μόνον ἢ τελολογικὴ ἐκδοχὴ τῆς φύσεως ἐκφράζει τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἐρμηνεύει ἐπιτυχῶς τὸ γίνεσθαι. Ἄνευ αὐτῆς ἢ κατανόησις τῶν κοσμικῶν φαινομένων καθίσταται ἀδύνατος. Τὸ ὑλικὸν αἷτιον ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς μεταβολὰς τῶν πραγμάτων. «Οὔτε τὸ ξύλον, οὔτε ὁ χαλκὸς» εἶναι «αἷτιον τοῦ μεταβάλλειν ἐκάτερον αὐτῶν. Οὐδὲ ποιεῖ τὸ μὲν ξύλον κλίην, ὁ δὲ χαλκὸς ἀνδριάντα, ἀλλ' ἕτερόν τι τῆς μεταβολῆς αἷτιον». ⁵⁵ «Ἡ κατὰ τὴν μορφήν φύσις» εἶναι «κυριωτέρα τῆς ὑλικῆς φύσεως», ⁵⁶ ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ L. Brunschvicg, ⁵⁷ ἡ μορφή κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι κυρίως αἷτιον ἐξατομικεύσεως. Διὰ τῆς μορφῆς θὰ προσλάβῃ τὸ ἀκαθόριστον τεμάχιον μαρμάρου ὠρισμένην ἀτομικότητα. Τοῦτο ἤδη ὑπεστήριξεν ὁ Δημόκριτος ἰσχυρισθεὶς «παντὶ δῆλον εἶναι οἷόν τε τὴν μορφήν ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος, ὡς ὄντος αὐτοῦ τῷ τε σχήματι καὶ τῷ χρώματι γνωρίμοι». Νόημα ὅμως καὶ σημασίαν ἀποκτῶσιν αἱ μορφαὶ ἀπὸ τελολογικῆς μόνον σκοπιᾶς ὀρώμεναι. «Καὶ ὁ τεθνεὼς», παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, «ἔχει τὴν αὐτὴν τοῦ σχήματος μορφήν, ἀλλ' ὅμως οὐκ ἐστὶν ἄνθρωπος. Ἐτι δ' ἀδύνατον εἶναι χεῖρα ὅπως οὖν διακειμένην, οἷον χαλκῆν, ἢ ξυλίνην, πλὴν ὁμωνύμως, ὡσπερ τὸν γεγραμμένον ἱατρόν. Οὐ γάρ δυνήσεται ποιεῖν τὸ ἑαυτῆς ἔργον, ὡσπερ οὐδ' αὐλοὶ λίθινοι τὸ ἑαυτῶν ἔργον, οὐδ' ὁ γεγραμμένος ἱατρὸς. Ὅμοίως δὲ τούτοις οὐδὲ τῶν τοῦ τεθνηκότος μορίων οὐδὲν ἐτι τῶν τοιούτων ἐστὶ. Λέγω δ' οἷον ὀφθαλμός, χεῖρ. Λίαν οὖν ἀπλῶς εἴρηται καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὡσπερ ἂν εἰ τέκτων λέγοι περὶ χειρὸς ξυλίνης». ⁵⁸

Τὸ μηχανικὸν ὁμοίως αἷτιον ῥυθμίζεται καὶ κατευθύνεται ὑπὸ τοῦ τελικοῦ καὶ οὐχὶ ἀντιστρόφως, ὡς ἐπρέσβευεν ὁ Δημόκριτος, ὅστις «τὸ οὐ ἔνεκα ἀφείς λέγειν, πάντα ἀνάγει εἰς ἀνάγκην οἷς χρῆται ἢ φύσις, οὔσι μὲν τοιούτοις, οὐ μὴν ἀλλ' ἔνεκά τινος οὔσι, καὶ τοῦ περὶ ἕκαστον βελτίονος χάριν. Ὡστε

⁵³) Μετ. Θ, 8, 1050α 8. ⁵⁴) Π. ζ. μορίων 641β 2.— ⁵⁵) Μετ. Α, 1,984 α 23.
⁵⁶) Π. ζ. μορίων Α', 1,640β. 28—29 ⁵⁷) L' expérience humaine et la causalité physique 1922 σελ. 141. ⁵⁸) Π. ζ. μορίων Α', 1,640β 30—641α 7.

γίνεσθαι μὲν οὐδὲν κωλύει οὕτω καὶ ἐκπίπτειν, ἀλλ' οὐ διὰ ταῦτα, ἀλλὰ διὰ τὸ τέλος· ταῦτα δ' ὡς κινουόμενα καὶ ὡς ὄργανα καὶ ὡς ὕλης αἰτία». ⁶⁰ Ἐπι- διεξοδικώτερον ὑποστηρίζει τὴν ὑπεροχὴν τοῦ τελικοῦ αἰτίου ἐναντι τοῦ μηχανικοῦ ἀλλαχοῦ ὡς ἑξῆς: «Ἐπεὶ πλείους ὁρῶμεν αἰτίας περὶ τὴν γένεσιν τὴν φυσικὴν, οἷον τὴν θ' οὐδ' ἕνεκα καὶ τὴν ὀθεν ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως, διοριστέον καὶ περὶ τούτων, ποία πρώτη καὶ δευτέρα πέφυκεν· φαίνεται δὲ πρώτη, ἣν λέγομεν ἕνεκά τινος· λόγος γάρ οὗτος, ἀρχὴ δ' ὁ λόγος ὁμοίως ἐν τε τοῖς κατὰ τέχνην καὶ ἐν τοῖς φύσει αὐνεστηκόσιν· ἡ γὰρ τῇ διανοίᾳ ἢ τῇ αἰσθήσει ὁρισάμενος ὁ μὲν λατρός τὴν ὑγίειαν, ὁ δ' οἰκοδόμος τὴν οἰκίαν, ἀποδιδόσιν τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας οὐ ποιούσιν ἑκάστου καὶ διότι ποιητέον οὕτως». Διακρίνει περαιτέρω ὁ Ἀριστοτέλης τὰ διάφορα εἴδη τοῦ ἀναγκαστικοῦ αἰτίου καὶ θεωρεῖ ταῦτα ὡς μέσα ἀπαραίτητα πρὸς ἐκπλήρωσιν σκοποῦ τινος. «Τὸ δ' ἐξ ἀνάγκης οὐ πάσιν ὑπάρχει τοῖς κατὰ φύσιν ὁμοίως, εἰς ὃ πειρῶνται πάντες σχεδὸν τοὺς λόγους ἀνάγειν, οὐ διελόμενοι ποσυχῶς λέγεται τὸ ἀναγκαῖον. Ὑπάρχει δὲ τὸ μὲν ἀπλῶς τοῖς αἰδέσις, τὸ δ' ἐξ ὑποθέσεως καὶ τοῖς ἐν γένεσει πάσιν, ὡσπερ ἐν τοῖς τεχναστοῖς, οἷον οἰκία καὶ τῶν ἄλλων ὄψουον τῶν τοιούτων. Ἀνάγκη δὲ τοιδένδε τὴν ὕλην ὑπάρχει, εἰ ἔσται οἰκία, ἢ ἄλλο τι τέλος· καὶ γενέσθαι τε καὶ κινήσθαι δεῖ τῷδε πρώτον, εἶτα τῷδε, καὶ τοιοῦτον δὴ τὸν τρόπον ἐφεξῆς μέχρι τοῦ τέλους καὶ οὐ ἕνεκα γίνεται ἕκαστον καὶ ἔστιν». ⁶¹

Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης δι' ἀδρῶν ἐπιχειρημάτων ἀνέτρεψεν ἀρδην τὴν δοξασίαν τῶν ὀπαδῶν τῆς μηχανικῆς θεωρίας, καθ' ἣν τὰ φυσικὰ φαινόμενα διέπει μόνον ἡ τυφλὴ εἰμαρμένη. Ὁ ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν τῶν τελικῶν αἰτίων θὰ ὁμοίωζε πρὸς τὸν ἀποδίδοντα εἰς τὸ μαχαίριον τοῦ χειρουργοῦ τὴν θεραπείαν τῆς πλευρίτιδος καὶ εἰς τὸ τρύπανον τοῦ ξυλουργοῦ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐκίπλου. «Ὅμοιον δ' εἶκε τὸ λέγειν τὰ αἰτία ἐξ ἀνάγκης καὶ εἴ τις διὰ τὸ μαχαίριον μόνον οἶοιτο τὸ ὕδωρ ἐξεληλυθέναι τοῖς ὑδρωπιῶσιν, ἀλλ' οὐ διὰ τὸ ὑγιαίνειν, οὐ ἕνεκα τὸ μαχαίριον ἔτεμε». ⁶² Εἰς τὸν τέκτονα ὁμοίως «οὐχ ἱκανὸν ἔσται... τὸ τοσοῦτον εἰπεῖν, ὅτι ἐμπεσόντος τοῦ ὄργανου, τὸ μὲν κοῖλον ἐγένετο, τὸ δὲ ἐπίπεδον, ἀλλὰ διότι τὴν κληγὴν ἐποίησατο τοιαύτην, καὶ τίνος ἕνεκα, ἐρεῖ τὴν αἰτίαν, ὅπως τοιδένδε ἢ τοιδένδε τὴν μορφὴν γένηται». ⁶³

Παράλογον ἐπίσης θὰ ἦτο νὰ θεωρηθῇ ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κατοικίας ἐνεργοῦσι μόνον οἱ νόμοι τῆς βαρύτητος. Τινὲς «οἶονται», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «τὸ ἐξ ἀνάγκης εἶναι ἐν τῇ γένεσει, ὡσπερ ἂν εἴ τις τὸν τοῖχον ἐξ ἀνάγκης γεγενῆσθαι νομίζοι, ὅτι τὰ μὲν βαρῆα κάτω πέφυκε φέρε-

⁶⁰) Περὶ ζῳῶν γένεσεως E', 8, 789 β 2. ⁶¹) Π. ζ. μορίων A', 1,639β 11—29. ⁶²) Π. ζ. μορίων A. 1,639 β 11—31. ⁶³) Π. ζ. γένεσεως E' 8, 789β 2—6 ⁶⁴) Π. ζ. μορίων A. 1,641α 11—14.

σθαι τὰ δὲ κοῦφα ἐπιπολῆς, διό οἱ λίθοι μὲν κάτω καὶ τὰ θεμέλια, ἢ δὲ γῆ ἄνω διὰ κουφότητα, ἐπιπολῆς δὲ μάλιστα τὰ ξύλα· κουφόταται γάρ. Ἄλλ' ὁμως οὐκ ἄνευ μὲν τούτων γέγονεν, οὐ μέντοι διὰ ταῦτα πλὴν ὡς δι' ὕλην, ἀλλ' ἕνεκα τοῦ κρύπτειν ἅττα καὶ σώζειν. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πᾶσιν, ἐν ὅσοις τὸ ἕνεκά του ἐστίν, οὐκ ἄνευ μὲν τῶν ἀναγκαῖαν ἐχόντων τὴν φύσιν, οὐ μέντοι γε διὰ ταῦτα ἀλλ' ἢ ὡς ὕλην, ἀλλ' ἕνεκά του, οἷον διὰ τί ὁ πρίων τοιοσδί; ὅπως τοδί καὶ ἕνεκα τοιδί. Τοῦτο μέντοι, τὸ οὐ ἕνεκα ἀδύνατον γενέσθαι, ἂν μὴ σιδηροῦς ἢ ἀνάγκη ἄρα σιδηροῦν εἶναι, εἰ πρίων ἔσται καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Ἐξ ὑποθέσεως δὲ τὸ ἀναγκαῖον, ἀλλ' οὐχ ὡς τὸ τέλος· ἐν γὰρ τῇ ὕλῃ τὸ ἀναγκαῖον, τὸ δ' οὐ ἕνεκα ἐν τῷ λόγῳ». ⁶⁴⁾

Ὡς ἡ τέχνη οὕτω καὶ ἡ φύσις ἐπιδιώκει τέλος τι. «Εἰ οὖν κατὰ τὴν τέχνην ἕνεκά του, δῆλον ὅτι καὶ κατὰ τὴν φύσιν· ὁμοίως γὰρ ἔχει πρὸς ἄλληλα ἐν τοῖς κατὰ τέχνην ἢ ἐν τοῖς κατὰ φύσιν τὰ ὕστερα πρὸς τὰ πρότερα» ⁶⁵⁾ Ἡ σκοπιμότης δὲ τῆς φύσεως κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπερέχει τῆς παρατηρουμένης ἐν τῇ τέχνῃ, «Μᾶλλον δ' ἐστὶ τό οὐ ἕνεκα καὶ τὸ καλὸν ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις ἢ ἐν τοῖς τῆς τέχνης». ⁶⁶⁾ «Πράττεται δ' ἕνεκά του· καὶ πέφυκεν ἄρα τούτου ἕνεκα. Οἷον εἰ οἰκία τῶν φύσει γενομένων ἦν, οὕτως ἂν ἐγίγεται ὡς νῦν ὑπὸ τῆς τέχνης». ⁶⁷⁾ Φυσικὴν καὶ τεχνικὴν δημιουργίαν διέπει ἕξ ἴσου ἡ σκοπιμότης. Ἄλλ' ἐν μὲν τῇ τέχνῃ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας εἶναι ἐξωτερικὴ, ἐν δὲ τῇ φύσει ἐσωτερικὴ. «Τὰ μὲν... φύσει ὄντα πάντα φαίνεται ἔχοντα ἐν ἑαυτοῖς ἀρχὴν κινήσεως καὶ στάσεως, τὰ μὲν κατὰ τὸν τρόπον, τὰ δὲ κατ' αὐξήσιν καὶ φθίσιν, τὰ δὲ κατ' ἀλλοίωσιν· κλίνη δὲ καὶ ἰμάτιον καὶ εἰ τι ταιούτων ἄλλο γένος ἐστίν... οὐδεμίαν ὁρμὴν ἔχει μεταβολῆς ἔμφυτον... Ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον τῶν ποιουμένων οὐδὲν γὰρ αὐτῶν ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐν ἑαυτῷ τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ τὰ μὲν ἐν ἄλλοις καὶ ἔξωθεν, οἷον οἰκία καὶ τῶν ἄλλων τῶν χειροκμητῶν ἕκαστον» ⁶⁸⁾ Ἐνῶ δὲ ἐν τῇ τέχνῃ τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐνεργείας διαστέλλονται, ἐν τῇ φύσει ταυτίζονται. «Εἰ ἐνῆν ἐν τῷ ξύλῳ ἢ ναυπηγικῇ, ὁμοίως ἂν φύσει ἐποίει· ὥστ' εἰ ἐν τῇ τέχνῃ ἕνεστι τὸ ἕνεκά του, καὶ ἐν φύσει, μάλιστα δὲ δῆλον, ὅταν τις ἰατροῦ αὐτὸς ἑαυτὸν· τούτῳ γὰρ ἔοικεν ἢ φύσει» ⁶⁹⁾

Ἐὰν ἐνίοτε ἐν τῇ φυσικῇ δημιουργίᾳ παρατηρῶνται παρεκκλίσεις ἐκ τοῦ ἐπιδιωχομένου σκοποῦ, τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξον, διότι καὶ ἐν τῇ τέχνῃ συμβαίνει τὸ αὐτὸ. «Ἀμαρτία δὲ γίγνεται καὶ ἐν τοῖς κατὰ τέχνην· ἔγραψε γὰρ οὐκ ὀρθῶς ὁ γραμματικὸς, καὶ ἐπότισεν οὐκ ὀρθῶς ὁ ἰατρός τὸ φάρμακον· ὥστε δῆλον ὅτι ἐνδέχεται καὶ ἐν τοῖς κατὰ φύσιν. Εἰ δὲ ἔστιν ἕνια κατὰ τέχνην ἐν οἷς τὸ ὀρθῶς ἕνεκά του, ἐν δὲ τοῖς ἀμαρτανομένοις ἕνεκα

⁶⁴⁾ Φυσικῆς Ἀρχ. Β, 9, 199β 35—200α 15. ⁶⁵⁾ Αὐτ. 8, 199α, 17—20. ⁶⁶⁾ Π, 5, μορίων Α, 1639 β20. ⁶⁷⁾ Φυσ. ἀρχ. Β, 8, 199α 11—13. ⁶⁸⁾ Αὐτ. 1, 192β 13—30, ⁶⁹⁾ Αὐτ. 8, 199 β28-32.

μέν τινος ἐπιχειρεῖται ἀλλ' ἀποτυγχάνεται, ὁμοίως ἂν ἔχοι καὶ ἐν τοῖς φυσικοῖς, καὶ τὰ τέρατα ἁμαρτήματα ἐκείνου τοῦ ἕνεκά του». ⁷⁰⁾ Κύριον ἐμπόδιον πρὸς πραγματοποίησιν τῶν προθέσεων τῆς φύσεως θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὕλην. «Βούλεται μὲν οὖν ἡ φύσις τοῖς τούτων ⁷¹⁾ ἀριθμοῖς ἀριθμεῖν τὰς γενέσεις καὶ τὰς τελευτάς, οὐκ ἀκριβοὶ δὲ διὰ τὴν τῆς ὕλης ἀοριστίαν καὶ διὰ τὸ γίνεσθαι πολλὰς ἀρχάς, αἱ τὰς γενέσεις τὰς κατὰ φύσιν καὶ τὰς φθορὰς ἐμποδίζουσι πολλάκις αἰτίαι τῶν κατὰ φύσιν συμπιπτόντων εἰσί». ⁷²⁾ «Ἀξιοῦσι», λέγει ἀλλαχοῦ, «ὡσπερ ἐξ ἀνθρώπου ἀνθρώπον καὶ ἐκ θηρίου γίνεσθαι θηρίον, οὕτω καὶ ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθόν. Ἡ δὲ φύσις βούλεται μὲν τοῦτο ποιεῖν πολλάκις, οὐ μέντοι δύναται». ⁷³⁾

Γεννάται ἤδη τὸ πρόβλημα τίς ὁ ὑψιστος σκοπὸς, τὸ ἔσχατον τέλος, ὅπερ ἡ φύσις ἐν ταῖς παντοίαις αὐτῆς ἐκδηλώσεσι ἐπιδιώκει. Διότι ὡς ἐν τῷ προβλήματι τῆς ἀρχῆς τῆς κινήσεως, οὕτω καὶ ἐν τῷ τελολογικῷ ζητήματι «ἀνάγκη στήναι». «Εἰ οὖν κινούμενόν τι κινεῖ, ἀνάγκη στήναι καὶ μὴ εἰς ἀπειρον ἶναί· εἰ γὰρ βακτηρία κινεῖ τῷ κινεῖσθαι ὑπὸ τῆς χειρὸς, ἡ χεὶρ κινεῖ τὴν βακτηρίαν· εἰ δὲ ταύτην ἄλλο κινεῖ, καὶ ταύτην ἕτερον τι τὸ κινεῖν. Ὅταν δὲ τινι κινήσῃ αἰεὶ ἕτερον, ἀνάγκη εἶναι πρότερον τὸ αὐτὸ αὐτῷ κινεῖν. εἰ οὖν κινεῖται μὲν τοῦτο, μὴ ἄλλο δὲ τὸ κινεῖν αὐτό, ἀνάγκη αὐτὸ αὐτὸ κινεῖν». ⁷⁴⁾ «Ὅμοίως δὲν οὐδὲ τὸ οὐ ἕνεκα, εἰς ἀπειρόν οἶόν τε ἶναί· βᾶδισιν μὲν ὑγείας ἕνεκα, τούτην δ' εὐδαιμονίας, τὴν δ' εὐδαιμονίαν ἄλλου καὶ οὕτως αἰεὶ ἄλλο ἄλλου ἕνεκεν εἶναι». ⁷⁵⁾ Ὡς δὲ «ὁ πρῶτον κινεῖ ἀνάγκη εἶναι τι αἰδίον» ⁷⁶⁾, οὕτω καὶ τὸ ἔσχατον τελικὸν αἰτίον εἶναι τι τὸ ὑπερκόσμιον. «Νοῦν δὲ τίς εἰπὼν εἶναι, καθάπερ ἐν τοῖς ζῴοις, καὶ ἐν τῇ φύσει τὸν αἰτίον καὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως πάσης, οἶον νήφων ἐφάνη παρ' εἰκῆ λέγοντας τοὺς πρότερον». ⁷⁷⁾

Τοιαύτη ἐν ἀδροτάτη σκιαγραφίᾳ ἡ τελολογικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὡς παρατηρεῖ βαθῦς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας, ὁ Θεόδωρος Gomperz, ⁷⁸⁾ αὕτη, μὴ ἔχουσα τὸ ἀνθρωποκεντρικὸν χαρακτῆρα τῆς τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Σωκράτους πιθανῶς, ὁρμᾶται κυρίως ἐκ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ πρυτανευούσης τάξεως καὶ ὡραιότητος. «Ἐνιοὶ δὲ ἐπὶ τὴν ἀπαρβατόν καὶ εὐτακτὸν τῶν οὐρανίων κινήσιν παραγεγόμενοι φασὶ τὴν ἀρχὴν ταῖς τῶν θεῶν ἐπινοίαις ἀπὸ ταύτης γεγονέναι πρῶτον· ὡσπερ γὰρ εἴ τις ἐπὶ τῆς Τρωϊκῆς καθηζόμενος Ἰδῆς ἑώρα τὴν τῶν Ἑλλήνων στρατείαν μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ τάξεως τοῖς πεδίοις προσιοῦσαν:

Ἴπλησας μὲν πρῶτα σὺν ἵπλοισιν καὶ ὄχεσφιν

πεζοὺς δ' ἐξόπιθε

πάντως ἂν ὁ τοιοῦτος εἰς ἐννοίαν ἦλθε τοῦ ὅτι ἔστι τις ὁ διατάσσων τὴν

⁷⁰⁾ Αὐτ. 199α 33—199β 4. ⁷¹⁾ δηλ. τῶν ἀστρον. ⁷²⁾ Π. ζ. γενέσεως Δ, 10,778α 4-9.

⁷³⁾ Πολιτικά Α, 6, 1225β 1—4. ⁷⁴⁾ Φυσ. ἀρχ. Θ, 5, 256α 28—35. ⁷⁵⁾ Μετ. Α τὸ ἔλλαττον 2,994α 8— ⁷⁶⁾ Φυσ. ἀρχ. Θ, 6, 258β 10—12. ⁷⁷⁾ Μετ. Α, 3,984β 15—18.

⁷⁸⁾ Les penseurs de la Grèce γαλλ. μετ. Augé Raymond, τομ. Γ, 1910 σελ. 145.

τοιαύτην τάξιν καὶ ἐγκελευόμενος τοῖς ὑπ' αὐτὸν κοσμουμένοις στρατιώταις, οἶον Νέστορα ἢ ἄλλος τις τῶν ἡρώων, ὃς ἤδει κοσμηῆσαι ἵππους τε καὶ ἀνδράσ ἀσπιδιώτας. Καὶ ὄν τρόπον ὁ ἔμπειρος νεὸς ἀμὰ τῷ θεάσασθαι πόρρωθεν ναῶν οὐρίῳ διωκομένην πνεύματι καὶ πᾶσι τοῖς ἰστίοις εὐτρεπιζομένην, συνήσιν ὅτι ἔστι τις ὁ κατευθύνων ταύτην καὶ εἰς τοὺς προκειμένους λιμένας καταντῶν, οὕτως οἱ πρῶτον εἰς οὐρανὸν ἀναβλέψαντες καὶ θεασάμενοι ἥλιον μὲν τοὺς ἀπὸ ἀνατολῆς μέχρι δύσεως δρόμους σταδισύοντα, ἀστέρων δὲ εὐτάκτους τινὰς χορείας, ἐπεζήτησαν τὸν δημιουργὸν τῆς περικαλλοῦς ταύτης διακοσμήσεως, οὐκ ἐκ ταυτομάτου στοχαζόμενοι συμβαίνειν αὐτὴν ἀλλ' ὑπὸ τίνος κρείττονος καὶ ἀφθάρτου φύσεως, ἧτις ἦν θεός». ⁷⁹

3. Η ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΣ ΕΝ Τῷ ΟΡΓΑΝΙΚῷ ΚΟΣΜῳ

Ἡ τελολογικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους ὁρᾶται κυρίως ἐκ τῆς ὀργανικῆς φύσεως. Βιολογικὴ διὰ τοῦτο ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Albert Rivaud ⁸⁰ ἢ ὅλη ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Ἡ ἐνόργανος φύσις εἶναι τὸ βασίλειον τῶν σκοπῶν. Ὁργανισμὸς εἶναι σύστημα μερῶν, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐκτελεῖ ὠρισμένην λειτουργίαν. Ὁ σκοπὸς καθιστᾷ τὸ μέρος ὄργανον, δηλαδὴ μέσον πρὸς ἐκπλήρωσιν σκοποῦ τίνος, ἐργαλεῖον πρὸς ἐκτέλεσιν ἐνεργείας τινός. «Ὁ πνεύμων ἐστὶν ἀναπνοῆς χάριν», «ὁ σπλῆν βοηθεῖ πρὸς τὴν πέψιν τῆς τροφῆς», «οἱ νεφροὶ δὲ πρὸς τὸ περίττωμα τὸ εἰς τὴν κύστιν ἀποκρινόμενον», «ἡ καρδία διὰ τὴν τῆς θερμότητος ἀρχὴν» ⁸¹. Ἐφαρμόζουσα τὴν ἀρχὴν τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας ἢ φύσις διαθέτει δι' ἕκαστην λειτουργίαν ἓν ὄργανον. «Οὐθέν», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ἡ φύσις ποιεῖ τοιοῦτον, οἶον οἱ χαλκοτύποι τὴν Δελφικὴν μάχαιραν, πενιχρῶς, ἀλλ' ἓν πρὸς ἓν οὕτω γὰρ ἂν ἀποτελοῖτο κάλλιστα τῶν ὀργάνων ἕκαστον μὴ πολλοῖς ἔργοις ἀλλ' ἐνὶ δουλεύον». ⁸² Πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν σκοπῶν αὐτῆς ἡ φύσις σπανίως φειδωλεύεται τῶν μέσων. «Ὅπου γὰρ ἐνδέχεται χρῆσθαι δυσὶν ἐπὶ δύο ἔργα καὶ μὴ ἐμποδίζειν πρὸς ἕτερον, οὐδὲν ἢ φύσις εἴωθε ποιεῖν, ὥσπερ ἡ χαλκευτικὴ δι' εὐτέλειαν ὀβελισκολύχνιον. Ἀλλ' ὅπου μὴ ἐνδέχεται, καταχρῆται τῷ αὐτῷ ἐπὶ πλείω ἔργα». ⁸³

Ὅτι πρὸ παντὸς χαρακτηρίζει τὸν ὀργανισμὸν εἶναι ἢ ἐξ ἀνομοιογενῶν μερῶν συγκρότησις αὐτοῦ, διότι: «πολυμόρφων τῶν πράξεων καὶ τῶν κινήσεων ὑπαρχουσῶν τοῖς ζώοις, ὅλοις τε καὶ τοῖς μορίοις τοῖς τοιούτοις, ἀναγκαῖον ἐξ ὧν σύγκεινται, τὰς δυνάμεις ἀνομοίας ἔχειν· πρὸς μὲν γὰρ τινα μαλακότης χρήσιμος, πρὸς δὲ τινα σκληρότης· καὶ τὰ μὲν τάσιν ἔχει

⁷⁹) Διάλογος περὶ φιλοσοφίας 12—13 1476a 1 κ. ε. ⁸⁰) Les grands courants de la pensée antique 1929 σ. 135. ⁸¹) Η. ζ. μορίων Β' ζ, 669β 8—27. ⁸²) Πολιτικά Α 9, 1292 β 1—4. ⁸³) Η. ζ. μορίων Δ. 6, 688a 22—26.

τὰ δὲ κάμψιν... Διόπερ ἐξ ὀστέων καὶ νεύρων σαρκός, καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων συνεστήκασιν τὰ ὄργανα τῶν μορίων». ⁸⁴⁾ Ἡ ἀνομοιογενὴς αὕτη συγκρότησις ποικίλλει κατὰ τὴν τελειότητα τῶν ἐνοργάνων ὄντων. «Ὅργανα», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι «καὶ τὰ τῶν φυτῶν μέρη, ἀλλὰ παντελῶς ἀπλά, οἷον τὸ φύλλον περικαρπίου σκέπασμα, τὸ δὲ περικάρπιον καρποῦ· αἱ δὲ ὄϊζαι τῷ στόματι ἀνάλογον ἄμφω γὰρ ἔλκει τὴν τροφήν». ⁸⁵⁾ Τὰ μόρια τῶν φυτῶν εἶναι «ἀδιόριστα» καὶ «ἥττον διήρθησθαι». ⁸⁶⁾ Ὅργανισμοὶ τελειότεροι τῶν φυτῶν εἶναι τὰ ἔντομα, διότι ἐκεῖνα μὲν «δαιρουμενα...ζῆ καὶ δύο καὶ πολλὰ γίνεται ἐξ ἑνός. Τὰ δ' ἔντομα μέχρι μὲν τοῦ ζῆν ἦλθεν, πολὺν δ' οὐ δύναται χρόνον· οὐ γὰρ ἔχει ὄργανα οὐδὲ δύναται ποιεῖν αὐτὰ ἢ ἀρχὴ ἢ ἐν ἑκάστῳ. Ἡ δ' ἐν τῷ φυτῷ δύναται· πανταχῆ γὰρ ἔχει καὶ ὄϊζαν καὶ καυλὸν δυνάμει». ⁸⁷⁾

Πολυπλοκώτεροι ὄργανισμοὶ εἶναι τὰ σπονδυλωτά. Ἐν αὐτοῖς τὰ πάντα ἀποδεικνύουσι τὴν σοφὴν σκοπιμότητα, μεθ' ἧς ἐπετεύχθη ἡ σωματικὴ αὐτῶν διάπλασις. Ἡ σπονδυλικὴ στήλη εἶναι οὕτω διαπεπλασμένη, ὥστε νὰ συνέχη «τὸ μῆκος καὶ τὴν ὀρθότητα» τοῦ σώματος τῶν ζώων. «Ἐπεὶ δ' ἀνάγκη κινουμένοι τοῦ ζώου κάμπτεσθαι τὸ σῶμα, μία μὲν διὰ τὴν συνέχειάν ἐστι, πολυμερὴς δὲ τῆ διαιρέσει τῶν σπονδύλων». ⁸⁸⁾ Τὴν αὐτὴν σκοπιμότητα ἐλέγχουσι καὶ «αἱ συγκλείουσαι πλευραὶ τὸ στήθος», αἱ ὁποῖαι διεπλάθησαν «σωτηρίας χάριν τῶν περὶ τὴν καρδίαν σπλάγγνων· τὰ δὲ περὶ τὴν κοιλίαν ἀνόστεα πᾶσιν, ὅπως μὴ κωλύη τὴν ἀνοίδησιν τὴν ἀπὸ τῆς τροφῆς γινομένην τοῖς ζώοις ἐξ ἀνάγκης καὶ τοῖς θήλεσι τὴν ἐν αὐτοῖς τῶν ἐμβρύων αὐξήσιν». ⁸⁹⁾

Διὰ μακρῶν ἐπίσης ἐπεξηγεῖ τὴν κατάλληλον διάπλασιν τῶν δακτύλων τῆς χειρός. «Αἱ καμπαὶ τῶν δακτύλων καλῶς ἔχουσι πρὸς τὰς λήψεις καὶ πιέσεις. Καὶ ἐκ πλαγίου εἰς, καὶ οὗτος βραχὺς καὶ παχύς, ἀλλ' οὐ μακρός· ὥσπερ γὰρ εἰ μὴ ἦν χεὶρ ὅλως, οὐκ ἂν ἦν λῆψις, οὕτω κἂν εἰ μὴ ἐκ πλαγίου οὗτος ἦν· οὗτος γὰρ κάτωθεν ἄνω πιέζει, ὅπερ οἱ ἕτεροι ἄνωθεν κάτω· δεῖ δὲ τοῦτο συμβαίνειν, εἰ μέλλει ἰσχυρῶς ὥσπερ σῦναμμα ἰσχυρὸν συνδεῖν, ἵνα ἰσάζη εἰς ὧν πολλοῖς· καὶ βραχὺς διὰ τε τὴν ἰσχὴν καὶ διότι οὐδὲν ὄφελος εἰ μακρός· καὶ ὁ ἔσχατος δὲ μικρὸς ὀρθῶς, καὶ ὁ μέσος μακρός, ὥσπερ κώπη μέσον νεῶς· μάλιστα γὰρ τὸ λαμβανόμενον ἀνάγκη περιλαμβάνεσθαι κύκλῳ κατὰ τὸ μέσον πρὸς τὰς ἐργασίας. Καὶ διὰ τοῦτο καλεῖται μέγας μικρὸς ὧν, ὅτι ἄχρηστοι, ὡς εἰπεῖν, οἱ ἄλλοι ἄνευ τούτου». ⁹⁰⁾

Τὴν αὐτὴν εὐστοχὸν διαρρύθμισιν ἀνευρίσκει καὶ εἰς τὸ κυκλοφορικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον γραφικῶς συγκρίνει μὲ τὴν ἄρδευσιν τοῦ κήπου καὶ τὴν

⁸⁴⁾ Π. ζ. μορίων Β. 1,646β 15—27. ⁸⁵⁾ Περὶ ψυχῆς Β, 1,412β 1—4. ⁸⁶⁾ Φυσικῆς ἀκροάσεως Β' 8,199β 10. ⁸⁷⁾ Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος 6, 467α 22—27. ⁸⁸⁾ Π. ζ. μορίων Β'. 9, 655β 4—5. ⁸⁹⁾ Αὐτ. 654β 35 655α 5. ⁹⁰⁾ Π. ζ. μορίων Δ. 10, 687β 7—23.

θεμελίωσιν τῆς οἰκίας. «Ἔοικε δ' ὡσπερ ἔν τε τοῖς κήποις αἱ ὑδραγωγίαι κατασκευάζονται ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς καὶ πηγῆς εἰς πολλοὺς ὄχετους καὶ ἄλλους αἰεὶ πρὸς τὸ πάντη μεταδιδόναι, καὶ ἐν ταῖς οἰκοδομίαις παρὰ πᾶσαν τὴν τῶν θεμελίων ὑπογραφὴν λίθοι παραβέβληνται διὰ τὸ τὰ μὲν κηπεύομενα φύεσθαι ἐκ τοῦ ὕδατος, τοὺς δὲ θεμελίους ἐκ τῶν λίθων οἰκοδομεῖσθαι, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ φύσις τὸ αἷμα διὰ παντὸς ὠχέτευκε τοῦ σώματος, ἐπειδὴ παντὸς ὕλη κέφυκε τοῦτο». ⁹¹

Ὅμοίως ἐξαίρει τὴν φροντίδα τῆς φύσεως, ὅπως ἐφοδιάσῃ τὰ ζῶα διὰ τῶν καταλλήλων ἐπιθετικῶν καὶ ἀμυντικῶν ὄπλων. «Δέδωκεν ἡ φύσις τοῖς μὲν ὄνυχας, τοῖς δ' ὀδόντας μαχητικούς, τοῖς δ' ἄλλο τι μόριον ἱκανὸν ἀμύνειν. Τῶν δὲ διχαλῶν τὰ μὲν πολλὰ κέρατα ἔχει πρὸς ἀλκὴν, καὶ τῶν μωνύχων ἕνια, τὰ δὲ πρὸς βοήθειαν ὅσοις δὲ μή, δέδωκεν ἡ φύσις ἄλλην ἀλκὴν πρὸς σωτηρίαν, οἷον ταχυτῆτα σώματος, καθάπερ τοῖς ἵπποις βεβοήθηκεν, ἢ μέγεθος, ὡσπερ τοῖς καμήλοις· καὶ γὰρ μεγέθους ὑπερβολὴ τὴν ἀπὸ τῶν ἄλλων ζῴων φθορὰν ἱκανὴ κωλύειν, ὅπερ συμβέβηκε τοῖς καμήλοις, ἔτι δὲ μᾶλλον τοῖς ἐλέφασιν». ⁹² Εἰς τὴν κατανομὴν τῶν ἀμυντικῶν ὄπλων ἐμφαίνεται καὶ πάλιν ἡ σοφία τῆς φύσεως. «Τῶν... πρὸς ἀλκὴν τε καὶ βοήθειαν ὀργανικῶν μορίων ἕκαστα ἀποδίδωσιν ἡ φύσις τοῖς δυναμένοις χρῆσθαι μόνοις ἢ μᾶλλον, μάλιστα δὲ τῷ μάλιστα, οἷον κέντρον, πλήκτρον, κέρατα, χαυλιόδοντας καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον». ⁹³ Εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν ὀφείλεται τὸ γεγονός ὅτι τὸ νοημονέστερον τῶν ζῴων ἐλροίκισε διὰ τοῦ σημαντικωτέρου ὄπλου, τῆς χειρὸς, ἢ ὁποῖα «ἔοικε εἶναι οὐχ ἓν ὄργανον, ἀλλὰ πολλά. Ἔστι γὰρ ὡσπερεὶ ὄργανον πρὸ ὀργάνων... Ἡ γὰρ χεὶρ καὶ ὄνυξ καὶ χηλὴ καὶ κέρας γίνεται καὶ δόρυ καὶ ξίφος καὶ ἄλλο ὁποιοῦν ὄπλον καὶ ὄργανον». ⁹⁴ Ἡ ὑπαρξὶς τῆς χειρὸς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἡ αἰτία, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διανοητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνθρώπου. «Ἀναξαγόρας μὲν οὖν φησὶ διὰ τὸ χεῖρας ἔχειν φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζῴων ἀνθρώπον. εὐλόγον δὲ διὰ τὸ φρονιμώτατον εἶναι χεῖρας λαμβάνειν· αἱ μὲν γὰρ χεῖρες ὄργανόν εἰσιν, ἡ δὲ φύσις αἰεὶ διανέμει, καθάπερ ἄνθρωπος φρόνιμος, ἕκαστον τῷ δυναμένῳ χρῆσθαι. Προσῆκει γὰρ τῷ ὄντι ἀύλητῇ δοῦναι μᾶλλον αὐλοὺς ἢ τῷ αὐλοὺς ἔχοντι προσθεῖναι ἀύλητικὴν· τῷ γὰρ μείζονι καὶ κυριωτέρῳ προσέθηκε τοῦλαττον, ἀλλ' οὐ τῷ ἐλάττονι τὸ τιμιώτερον καὶ μείζον. Εἰ οὖν οὕτω βέλτιον, ἢ δὲ φύσις ἐκ τῶν ἐνδεχομένων ποιεῖ τὸ βέλτιον, οὐ διὰ τὰς χεῖράς ἐστιν ὁ ἀνθρώπος φρονιμώτατος, ἀλλὰ διὰ τὸ φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζῴων ἔχει χεῖρας». ⁹⁵

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης παρατήρησε καὶ τὸ φαινόμενον τῆς προσαρμογῆς τῶν ὀργάνων τῶν ζῴων πρὸς τὰς βιοτικὰς συνθήκας καὶ πρὸς τοὺς σκοπούς, δι' οὓς προορίζονται. «Διαφέρει τὰ ρύγχη κατὰ τοὺς βίους, τὰ μὲν

⁹¹) Αὐτ. Γ' 5, 6, 668α 14—22. ⁹²) Π. ζ. μορίων Γ, 2.662β 33—663 α 7. ⁹³) Αὐτ. 1,661β 29—33. ⁹⁴) Αὐτ. Δ' 687α 20—35. ⁹⁵) Αὐτ. 8—18.

εὐθὺ ἔχει, τὰ δὲ γαμψόν· εὐθὺ μὲν ἔχει τὸ ρύγχος ὅσα τροφῆς ἔνεκεν, γαμψόν δὲ τὰ ὠμοφάγα· ἐπὶ τὸ κρατεῖν γὰρ τὸ τοιοῦτον χρήσιμον, ἀνάγκη δὲ τὴν τροφήν πορίζεσθαι ἀπὸ τῶν ζῴων, καὶ τὰ πολλὰ βιαζομένοις. Ὅσων δὲ ἔλειος ὁ βίος καὶ ποοφάγος, πλατὺ τὸ ρύγχος ἔχουσι· πρὸς τε γὰρ τὴν ὄρυσιν χρήσιμον τὸ τοιοῦτον καὶ πρὸς τὴν σπάσιν τῆς τροφῆς καὶ κουράν· ἔνια δὲ τούτων μακρὸν ἔχει τὸ ρύγχος, καθάπερ καὶ τὸν αὐχένα· τὴν γὰρ τροφήν λαμβάνουσιν ἐκ τοῦ βάθους... Καὶ γίνεται τοῖς τοιούτοις ὁ μὲν αὐχὴν, καθάπερ ἀλιευτικὸς κάλαμος· τὸ δὲ ρύγχος, οἷον ὄρμια καὶ τὸ ἄγκιστρον».⁹⁶

Τοιαύτας εὐστόχους συγκρίσεις καὶ ἀναλογίας μεταξὺ ὀργάνων τῶν ζῴων καὶ τεχνητῶν ἀντικειμένων ἀνευρίσκει πλείστας. «Γίνονται ὡσπερ αἱ κῶπαι τοῖς πλέουσι τὰ πτερύγια τοῖς ἰχθύσι».⁹⁷ Τὸ «οὐροπίγιόν ἐστι τοῖς πτηνοῖς πρὸς τὸ κατευθύνειν τὴν πτῆσιν, καθάπερ τὰ πηδάλια τοῖς πλοίοις».⁹⁸ Ἡ καρδιά εἶναι «οἷον ἐστία, ἐν ἧ «κεῖται» «τῆς φύσεως τὸ ζωπυροῦν, ὡσπερ ἀκρόπολις οὕσα τοῦ σώματος»⁹⁹.

Μετὰ θαυμαστῆς ὁμοίως ὀξυδερχείας διέκρινεν ὁ Σταγειρίτης ὑπὸ τὰς μορφολογικὰς διαφορὰς τὴν λειτουργικὴν ταυτότητα τῶν ὀργάνων τῶν ζῴων. «Οἷον πέλονθεν ὄστούν πρὸς ἄκανθαν καὶ ὄνυξ πρὸς ὄπλην καὶ χεῖρ πρὸς χηλὴν καὶ πρὸς πτερόν λεπίς· ὁ γὰρ πρὸς ὄρνιθι πτερόν τοῦτο ἐν ἰχθύϊ ἐστι λεπίς»¹⁰⁰. Ὅμοίως οἱ ἰχθύες ἔχουσι «βράγchia ἀντὶ πνεύμονος»¹⁰¹, «διὰ δὲ τὴν ἔνδειαν τῶν ὀδόντων» τὰ μὲν μηρυκαστικὰ πολυμερῆ στόμαχον, τὰ δὲ πτηνὰ «πρόλοβον»¹⁰². Μεταχειρίζονται ἐπίσης τοὺς πόδας οἱ καρκίνοι «ὡσπερ πτερύγια ἢ πλάτας»¹⁰³, τὰς ἀκάνθας οἱ ἐχῖνοι ὡς πόδας¹⁰⁴, τὴν ὄπλην τὰ μώνυχα, «ἀντὶ κεράτων καὶ ὀδόντων»¹⁰⁵, τοὺς χαυλιόδοντας οἱ ἐλέφαντες «ὡσπερ κέρατα» καὶ τὸν μυκτῆρα «ἀντὶ χειρῶν»¹⁰⁶, τὸ ρύγχος πολλὰ ζῶα «ἀντὶ ὀδόντων καὶ χειρῶν»¹⁰⁷. Εἰς τὴν ἀνεύρευσιν τοιούτων ἀναλογιῶν μεταξὺ τῶν ἐνοργάνων ὄντων παραμένει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαράμιλλος. «Τὰ μὲν φυτὰ», λέγει, εἶναι «ὡσπερανεὶ ὄστρεα χερσαῖα, τὰ δ' ὄστρεα, ὡσπερανεὶ φυτὰ ἔνυδρα»¹⁰⁸. Ὁ σκελετὸς τῶν σπονδυλωτῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὄστρακον τῶν ὄστρακωδῶν¹⁰⁹. Ὡς παρατηρεῖ εἰδικὸς ἐπιστήμων, ὁ Edmond Peggier αὐταὶ¹¹⁰ αὐταὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς συγκριτικῆς ἀνατομίας διήκουσι διὰ τῆς ἀριστοτελικῆς ζωολογίας. Πολλὰ ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὴν ἀποψιν ταύτην ὀφείλει εἰς τοὺς προδρόμους αὐτοῦ. Ἦδη ὁ μὲν Ἐμπεδοκλῆς εἶπεν:

«Ταῦτά τριχες καὶ φύλλα καὶ οἰωνῶν πτερὰ πυκνὰ
καὶ λεπίδες γίνονται ἐπὶ στιβαροῖσι μέλεσσι»¹¹¹,

ὁ δὲ Ἀναξαγόρας ὠνόμασε τὸ φυτὸν ζῶον ἔγγειον¹¹². Τὰς παρατη-

⁹⁶) Π. ζ. Μορίων Δ' 12,693β 10—12. ⁹⁷) Αὐτ. Δ, 12,694β 10.

⁹⁸) Περὶ ζῴων πορείας 2, 7 10α 1—3. ⁹⁹) Π. ζ. μορίων Γ' 7,669β 24—27. ¹⁰⁰) Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν Δ' 1,486β 2—4. ¹⁰¹) Π. ζ. μορίων Δ. 1,676α 28—29. ¹⁰²) Αὐτ. Γ', 14, 674β 10—23. ¹⁰³) Αὐτ. Δ' 9, 684α 14—15. ¹⁰⁴) Αὐτ. Δ' 5,680β, 29—50. ¹⁰⁵) Αὐτ. 10,690α 7—8. ¹⁰⁶) Αὐτ. Γ', 3,664α. ¹⁰⁷) Π. ζ. μορίων Α', 12,643α 16—19, ¹⁰⁸) Αὐτ. Γ. 11,761. ¹⁰⁹) Αὐτ. Β' 8,654α ¹¹⁰) La philosophie zoologique avant Darwin 1896 σ. 8. ¹¹¹) Diels Die Fragmente der Vorsokratiker 2α ἐκδ. 1906 ἐπ. 82. ¹¹²) Αὐτ. ἀπ. 46,116.

ρήσεις όμως ταύτας ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξέτεινε μὲ τοιαύτην συστηματικότητα καὶ πολυϊδμοσύνην, ὥστε νὰ θεωρῆται ὡς ὁ κύριος θεμελιωτὴς τῆς συγκριτικῆς ἐν τῇ βιολογίᾳ μεθόδου.¹¹³

Δὲν ἀγνοεῖ τέλος ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Λυκείου καὶ τὸν νόμον τῆς ἀντισταθμίσεως καὶ ἀναπληρώσεως, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς χωρίων: «Ἄει ἡ φύσις μηχανᾶται πρὸς τὴν ἐκάστου ὑπερβολὴν βοήθειαν τὴν τοῦ ἐναντίου παρεδρίαν, ἵνα ἀνισάζῃ τὴν θατέρου ὑπερβολὴν θάτερον».¹¹⁴) «Εὐλόγως τοῖς μωνύχοις ἐν ταῖς ὀπλαῖς δοῦσα τὴν ὑπεροχὴν ἡ φύσις ἄνωθεν ἀφείλεν καὶ μονόκερων ἐποίησε».¹¹⁵) Εἰς τὰ πτηνά: «τῇ δυνάμει καὶ τῇ θερμότητι τῆς κοιλίας ἡ φύσις ἀναλαμβάνει τὴν τοῦ στόματος ἔνδειαν».¹¹⁶) «Τὸ κύτος τοῦ σώματος» αἱ μὲν σηπία «μέγα ἔχουσιν», οἱ δὲ πολύποδες «μικρόν, ὥστε τοῖς μὲν ἀφείλεν ὅπὸ τοῦ σώματος, πρὸς δὲ τὸ μῆκος τῶν ποδῶν προσέθηκεν ἡ φύσις, ταῖς δὲ ἀπὸ τῶν ποδῶν λαβοῦσα τὸ σῶμα αὔξησιν».¹¹⁷)

Ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως ταύτης προκύπτει ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητος διαθέει τὴν ὅλην δημιουργίαν τῆς φύσεως. Τάξις καὶ οἰκονομία διακρίνουσι τὸ ἔργον αὐτῆς. «Ὡσπερ οἰκονόμος ἀγαθὸς καὶ ἡ φύσις οὐθὲν ἀποβάλλειν εἴωθεν ἐξ ὧν ἔστι ποιῆσαί τι χρηστόν».¹¹⁸) Χαλύβδινος ἐπίσης λογικὸς εἰρμὸς χαρακτηρίζει τὰς ἐνεργείας αὐτῆς. «Ὡσπερ ἐπεὶ δεῖ σχίζειν τῷ πελέκει, ἀνάγκη σκληρὸν εἶναι, εἰ δὲ σκληρὸν χαλκοῦν ἢ σιδηροῦν, οὕτω καὶ ἐπεὶ τὸ σῶμα ὄργανον (ἔνεκά τινος γὰρ ἕκαστον τῶν μορίων, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ὅλον) ἀνάγκη ἄρα, τοιονδὶ εἶναι καὶ ἐκ τοιωνδὶ εἰ ἐκεῖνο ἔσται».¹¹⁹)

Ἡ τελολογικὴ οὕτω κοσμοθεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εἶναι μυθικὴ καὶ αὐθαίρετος ἀ priori γενίκευσις, ἀλλ' ἀπαύγασμα ἐπιστημονικῶν γνώσεων. «Ἡ τελολογικὴ φυσικὴ», παρατηρεῖ ὁ W. Jaeger, «εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ».¹²⁰ Ἀκριβεῖς καὶ ἐμπεριστατωμένα βιολογικαὶ παρατηρήσεις ἦσαν αἱ ἀρραγεῖς κρηπίδες, ἐφ' ὧν ἐστήριζε τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα. Συνδυάζων παραδόξως τὴν λεπτομερῆ παρατήρησιν τοῦ ἐπιστήμονος πρὸς τὴν εὐρείαν καὶ ἐξ ἀπόπτου ἐνατένισιν τοῦ φιλοσόφου, τὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον τοῦ ἐρευνητοῦ πρὸς τὸ μέγα δῶρον τῆς συνθέσεως, πρὸς τὴν ἀθρόαν σύλληψιν τοῦ στοχαστοῦ ὁ Ἀριστοτέλης διέβλεπε τὰ καθόλου πάντοτε ὑπὸ τὰ καθέκαστα. Οὐδέποτε ἡ περὶ τῆς λεπτομερείας ἐνασχόλησις ἠμαύρωνεν ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν τοῦ συνόλου, ἦν συνελάμβανε πάντοτε ἐκ περιωπῆς καὶ κατὰ τρόπον ἐπιβλητικὸν ἢ ὀξύτης τοῦ πνεύματος αὐτοῦ.

¹¹³) Léon Robin. La pensée grecque et les origines de l' esprit scientifique 1923 σ. 955. ¹¹⁴) Π. ζ. μορίων Β' 7,652α 30—33. ¹¹⁵) Αὐτ. Γ' 2,663α 32—34. ¹¹⁶) Αὐτ. 14,674β 28—30. ¹¹⁷) Αὐτ. Δ. 9,685α 24—28. ¹¹⁸) Π. ζ. γενέσεως Β, 6, 744β 16—17. ¹¹⁹) Π. ζ. μορίων Α, 1,642α 9—14. ¹²⁰) Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung 1923 σ. 418.

4. Η ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΣ ΤΩΝ ΨΥΧΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ

Ἡ συνείδησις κατὰ τὴν τεολογικὴν ψυχολογίαν εἶναι ἐνέργεια ἀποβλέπουσα εἰς τὴν προσαρμογὴν τῶν ζωϊκῶν ὀργανισμῶν πρὸς τὸ περιβάλλον, ὄργανον ζωτικῆς σπουδαιότητος, δι' οὗ ἐπιτυγχάνεται ἡ διατήρησις τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ἐνοργάνου ὄντος. «Ὁ ἀρχικός καὶ θεμελιώδης σκοπὸς τοῦ ψυχικοῦ βίου», λέγει ὁ William James, «εἶναι ἡ διατήρησις καὶ ἡ ἄμυνα τοῦ ἀτόμου»¹²¹. Πάντα τὰ ἐνόργανα ὄντα ἐπροικίσθησαν ὑπὸ προστατευτικοῦ συστήματος ἰκανοῦ νὰ ἀντιθῶ τὸ μὲν αὐτομάτως, τὸ δὲ συνειδητῶς. Οὕτως αἱ ἀναπνευστικαὶ καὶ πεπτικαὶ ἀνάγκαι τῶν ὀργανισμῶν ἱκανοποιοῦνται αὐτομάτως καὶ ἀσυνειδητῶς. «Ἡ συνείδησις», παρατηρεῖ ὁ Claragède, «ἐπεμβαίνει κατὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς φυσικῆς προσαρμογῆς τοῦ ὀργανισμοῦ. Δὲν ἔχομεν πράγματι ἀνάγκην πνευματικῆς δράσεως, ὅπως ἀναπνεύσωμεν, ἐπειδὴ ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀῆρ εὐρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν. Τούναντι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀγαπνοῆς προκαλεῖ πνευματικὴν ἐνέργειαν, ὅταν ὁ ἀῆρ δὲν δύναται νὰ εὐρεθῆ αὐτομάτως π. χ. εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἐργαζομένου ἀνθρώπου. Ὅθεν πνευματικὴ ζωὴ ἀναπτύσσεται, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀπόστασις μεταξὺ ἀναγκῶν καὶ μέσων ἱκανοποιήσεως αὐτῶν»¹²².

Παραπλησίαν περὶ ψυχικοῦ βίου θεωρίαν ἐξήγεγκε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Δεχόμενος ὅτι «ἡ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος»¹²³, θεωρεῖ τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν ὡς ζωτικῆς σημασίας λειτουργίαν παντὸς ἐνοργάνου ὄντος¹²⁴. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ὑπερκόσμιος καὶ ἀνεξάρτητός τις ὄντοτης, ὡς παρὰ Πλάτωνι, ἀλλὰ ζωοδότειρα δύναμις («ψυχὴ δὲ τοῦτο ᾧ ζῶμεν»¹²⁵) ἀρρήκτως μετὰ τοῦ σώματος συνδεδεμένη· «μήτ' ἀνευ σώματος μήτε σῶμά τι ἡ ψυχὴ, σῶμα μὲν γὰρ οὐκ ἔστι, σῶματος δέ τι»¹²⁶ «Οὐκ ἔστιν ἡ ψυχὴ χωριστὴ τοῦ σώματος ὡσπερ πλωτὴρ πλοίου»¹²⁷. Ὡς ὁ κηρὸς καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ οὐδαμῶς χωρίζονται, οὕτω τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ ἀναποσπάστως συνάπτονται· «οὐ δεῖ ζητεῖν εἰ ἐν ἡ ψυχῇ καὶ τὸ σῶμα, ὡσπερ οὐδὲ τὸν κηρὸν καὶ τὸ σχῆμα, οὐδ' ὅλως τὴν ἐκάστου ὕλην καὶ τὸ οὐ ἢ ὕλη»¹²⁸. Τὸ σῶμα ὑφίσταται μόνον, ἐφ' ὅσον ζωογονεῖ αὐτὸ ἡ ψυχὴ. Ταύτης «ἀπελθούσης οὐκέτι ζῶόν ἐστίν, οὐδὲ τῶν μορίων οὐδὲν τὸ αὐτὸ λείπεται, πλὴν τῷ σχήματι μόνον, καθάπερ τὰ

¹²¹) Précis de Psychologie Γαλλ. μετ. Baudin et Bertier ὁ ἔκδ. 1921 σελ. 6.

¹²²) L' éducat. fonctionnelle σ. 69—70. ¹²³) Περὶ ψυχῆς Β' 1,412α 27—28. ¹²⁴) Περὶ ψυχῆς Β' 1,412α 27—28. ¹²⁵) Περὶ ψυχῆς Β' 1,412α 27—28. ¹²⁶) Περὶ ψυχῆς Β' 1,412α 27—28. ¹²⁷) Περὶ ψυχῆς Β' 1,412β 6—8. ¹²⁸) Περὶ ψυχῆς Β' 1,412β 6—8.

μυθεύόμενα λιθοῦσθαι»¹²⁹ Ὡς «ἐντελέχεια» τοῦ σώματος, ὡς «ἐντελῶς ἔχουσα» ἐνέργεια εἶναι τὸ εἰδολογικόν, μηχανικὸν καὶ τελικὸν αἷτιον τοῦ σώματος. «Ἔτσι δὲ ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος σώματος αἰτία καὶ ἀρχὴ ταῦτα δὲ πολλαχῶς λέγεται. ὁμοίως δ' ἡ ψυχὴ κατὰ τοὺς διωρισμένους τρόπους τρεῖς αἰτία· καὶ γὰρ ὄθεν ἡ κίνησις, αὕτη, καὶ οὐ ἔνεκα, καὶ ὡς ἡ οὐσία τῶν ἐμψύχων σωμάτων ἡ ψυχὴ αἰτία»¹³⁰. Δὲν ἐδημιουργήθη ἡ ψυχὴ ἔνεκα τοῦ σώματος, ἀλλὰ τοῦτο ἔνεκα ἐκείνης. «Οὐ τὸ σῶμά ἐστιν ἐντελέχεια ψυχῆς, ἀλλ' αὕτη σώματος τινος»¹³¹. «Πάντα... τὰ φυσικὰ σώματα τῆς ψυχῆς ὄργανα, καὶ καθάπερ τὰ τῶν ζῴων, οὕτω καὶ τὰ τῶν φυτῶν, ὡς ἔνεκα τῆς ψυχῆς ὄντα»¹³². Ὁ σκοπὸς καθιστᾷ τὸ ὑλικὸν ἀντικείμενον ὄργανον. Σωματικὸν μόριον μὴ δυνάμενον νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ δὲν ἀποτελεῖ πλέον ὄργανον. «Εἰ γὰρ ἦν ὁ ὀφθαλμὸς ζῶον, ψυχὴ ἂν ἦν αὐτοῦ ἢ ὄψις... Ὁ δ' ὀφθαλμὸς ὕλη ὄψεως, ἧς ἀπολειπούσης οὐκέτ' ὀφθαλμὸς, πλὴν ὁμωνύμως, καθάπερ ὁ λίθινος καὶ ὁ γεγραμμένος»¹³³. Σκοπὸς τοῦ ὄργάνου εἶναι ἡ λειτουργία, χάριν τῆς ὁποίας τοῦτο ὑφίσταται· «τὰ δ' ὄργανα πρὸς τὸ ἔργον ἢ φύσις ποιεῖ, ἀλλ' οὐ τὸ ἔργον πρὸς τὰ ὄργανα»¹³⁴. Ὡς ὁ ὀφθαλμὸς κατεσκευάσθη διὰ τὴν ὄρασιν καὶ ὁ πρίων διὰ τὴν πρίσιν, οὕτω καὶ τὸ ὅλον σῶμα διὰ τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας. «Ἐπεὶ δὲ τὸ μὲν ὄργανον πᾶν ἔνεκά του, τῶν δὲ τοῦ σώματος μορίων ἕκαστον ἔνεκά του, τοῦ δ' ἔνεκα πρᾶξις τις, φανερὸν ὅτι καὶ τὸ σύνολον σῶμα συνέστησε πρᾶξέως τινος ἔνεκα πλήρους, οὐ γὰρ ἡ πρίσις τοῦ πρίονος χάριν γέγονεν, ἀλλ' ὁ πρίων τῆς πρίσεως· χρῆσις γὰρ τις ἢ πρίσις ἐστίν. ὥστε καὶ τὸ σῶμά πως τῆς ψυχῆς ἔνεκεν, καὶ τὰ μόρια τῶν ἔργων πρὸς αὐτὴν πέφυκεν ἕκαστον»¹³⁵. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ὄργανα ἔμψυχα καὶ ἄψυχα· «τῶν ὀργάνων τὰ μὲν ἄψυχα τὰ δ' ἔμψυχα, οἷον τῷ κυβερνήτῃ ὁ μὲν οἷαξ ἄψυχον, ὁ δὲ προρεὺς ἔμψυχον»¹³⁶. Κατ' ἐξοχὴν ὄργανον θεωρεῖ καὶ αὐτὴν τὴν ψυχὴν. «Ἡ ψυχὴ ὥσπερ ἡ χεὶρ ὄργανόν ἐστιν ὀργάνων»¹³⁷. «Ὁ θεὸς», λέγει ἀλλαχοῦ, «ὄργανα ἐν ἑαυτοῖς ἡμῖν δέδωκε δύο, ἐν οἷς χρῆσόμεθα τοῖς ἐκτὸς ὀργάνοις, σώματι μὲν χεῖρα, ψυχῇ δὲ νοῦν· ἐστὶ γὰρ καὶ ὁ νοῦς τῶν φύσει ἐν ἡμῖν ὥσπερ ὄργανον ὑπάρχων· αἱ δ' ἄλλαι ἐπιστήμαι καὶ τέχναι τῶν ὑφ' ἡμῶν ποιητῶν εἰσιν, ὁ δὲ νοῦς τῶν φύσει... ἐστὶ γὰρ νοῦ μὲν ὄργανον ἐπιστήμη, (τούτῳ γὰρ ἐστὶ χρήσιμος, καθάπερ αὐλοὶ αὐλητῇ) χειρῶν δὲ πολλὰ τῶν φύσει ὄντων»¹³⁸.

Ὡς δὲ τὰ βιολογικὰ φαινόμενα, οὕτω καὶ τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα ἀντικρούζει ὁ Σταγειρίτης οὐ μόνον ὡς μεταφυσικός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιστήμων.

¹²⁹) Π. ζ. μορίων Α' 1,641α 18—20. ¹³⁰) Π. ψυχῆς Β' 4,415β 8—12, ¹³¹) Αὐτ. 2,414α 17—19. ¹³²) Αὐτ. 4,415β 18—20, ¹³³) 1,412β 18—22. ¹³⁴) Π. ζ. μορίων Δ' 12, 695α 13—15. ¹³⁵) Π. ζ. μορίων Α. 5, 645β 14—20, ¹³⁶) Πολιτικά Α' 4,1253β31—33, ¹³⁷) Π. ψυχῆς Γ. 8,432α 1—2. ¹³⁸) Προβλήματα Α. 5,955 β23 κ. ε.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε, κατὰ τὸν A. Chaignet¹³⁹, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης. Τὸ «περὶ ψυχῆς» σύγγραμμα αὐτοῦ, ἂν δὲν ἔλυσεν, ἔθεσεν ὅμως πάντα σχεδὸν τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα.¹⁴⁰ Σκόπιμον συνεπῶς εἶναι ὅπως τὴν τελολογικὴν περὶ ψυχικοῦ βίου ἀντίληψιν αὐτοῦ παρακολοθήσωμεν καὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους ψυχικῶν λειτουργιῶν.

α) Ἡ σκοπιμότης τῶν γνωστικῶν λειτουργιῶν

Γνωστικὰς λειτουργίας διακρίνει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν αἴσθησιν, τὴν φαντασίαν, τὴν μνήμην καὶ τὴν νόησιν. Ἐκ τούτων σημαντικωτέραν διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ζῶου θεωρεῖ τὴν αἴσθησιν. Τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς ἀποδεικνύει δι' ἀλύσεως ἀρρήκτως συνδεομένων διανοημάτων, ἐν οἷς καὶ πάλιν διαλαμπει ὁ ὑπέροχος τοῦ Σταγειρίτου ὀρθολογισμὸς. «Τὸ ζῶον ἀναγκαῖον αἴσθησιν ἔχειν, εἴ μηθὲν μάτην ποιεῖ ἢ φύσις· ἕνεκά του γὰρ πάντα ὑπάρχει τὰ φύσει, ἢ συμπτώματα ἔσται τῶν ἕνεκά του, εἴ οὖν πᾶν σῶμα πορευτικόν, μὴ ἔχον αἴσθησιν, φθείροιτο ἂν καὶ εἰς τέλος οὐκ ἂν ἔλθοι, ὃ ἔστι φύσεως ἔργον· πῶς γὰρ θρέψεται;¹⁴¹» Ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἡ μᾶλλον ἀπαραίτητος λειτουργία εἶναι ἡ ἀφή, ἄνευ τῆς ὁποίας διακυβεύεται ἐπικινδύνως αὕτη αὕτη ἡ ὑπαρξίς τοῦ ὀργανισμοῦ. «Ἐπεὶ τὸ ζῶον σῶμα ἔμψυχόν ἐστι, σῶμα δὲ ἅπαν ἄπτόν, ἄπτὸν δὲ τὸ αἰσθητὸν ἀφῆ, ἀνάγκη καὶ τὸ τοῦ ζῶου σῶμα ἄπτικόν εἶναι, εἴ μέλλει σώζεσθαι τὸ ζῶον· αἱ γὰρ ἄλλαι αἰσθήσεις δι' ἑτέρων αἰσθάνονται, οἷον ὄσφρησις ὄψις ἀκοή· ἄπτόμενον δέ, εἴ μὴ ἔξει αἴσθησιν, οὐ δυνήσεται τὰ μὲν φεύγειν τὰ δὲ λαβεῖν· εἴ δὲ τοῦτο, ἀδύνατον ἔσται σώζεσθαι τὸ ζῶον».¹⁴²

Οὐχ' ἦτιον σημαντικὴ ἀπὸ βιολογικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ γεῦσις· «τὸ γὰρ ἡδὺ διακρίνει καὶ τὸ λυπηρὸν αὐτῇ περὶ τὴν τροφήν, ὥστε τὸ μὲν φεύγειν τὸ δὲ διώκειν»¹⁴³ Παραδέχεται κατὰ ταῦτα ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ ἡ νεωτέρα συγκριτικὴ ψυχολογία¹⁴⁴, ὅτι ἡ ἀφή καὶ ἡ γεῦσις εἶναι αἱ μᾶλλον πρωτόγονοι τῶν αἰσθήσεων.

Ἐνῶ δὲ αἱ δύο αὗται αἰσθήσεις εἶναι «ἀναγκαῖαι» εἰς πάντα τὰ ζῶα, αἱ ἄλλαι, «αἱ διὰ τῶν ἔξωθεν αἰσθήσεις... οἷον ὄσφρησις καὶ ἀκοή καὶ ὄψις» ὑπάρχουσα μόνον «τοῖς πορευτικοῖς αὐτῶν σωτηρίας ἕνεκεν... ὅπως διώκασί τε προαισθανόμενα τὴν τροφήν καὶ φθαρτικὰ φεύγωσι».¹⁴⁵ Διὰ τὸ ἐν διαρκεῖ κινήσει εὐρισκόμενον ζῶον εἶναι ἀναπόδραστος ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίζη προληπτικῶς καὶ μακρόθεν τοὺς ἀπειλοῦντας αὐτὸ κινδύνους.

¹³⁹) Essai sur la Psychologie d' Aristote 1883 σελ. 573. ¹⁴⁰) Αὐτόθι 588. ¹⁴¹) Π. ψυχῆς Γ' 12, 434α 30—434β 2. ¹⁴²) Αὐτ. 10—18. ¹⁴³) Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν Α' 436β 16—18. ¹⁴⁴) A. Joussain Les sentiments et l' intelligence 1930 σελ. 39. ¹⁴⁵) Περὶ αἰσθ. Α, 436β 19—24.